

The Role of Environmental Factors in the Distribution and Formation of Settlements in Rudbar Area in the Cultural Landscape of Halil Roud During the Islamic Era

Mosayyeb Ahmadyousefi Sarhadi¹ , Majid Montazer Zohouri² ,
Saeed Amirhajloo³

Type of Article: Research

Pp: 187-218

Received: 2023/08/31; Revised: 2023/10/23; Accepted: 2023/10/29

 <https://doi.org/10.61882/PJAS.908>

Abstract

South Rudbar Plain, with an area of more than 6000 square kilometers, is one of the important archaeological areas in the southeast of the Halil-Rood cultural area. This area, due to its favorable environmental conditions, including the permanent water of the Halil-Rood River, the fertile and vast plains, and the pasture heights in the northern part, as well as due to its geographical capacity and the communication route between Sindh and Sistan to Jiroft, was the foundation for the presence of human societies with the livelihood structures such as sedentary lifestyle and nomadic. As a result of two seasons of Archaeological surveys in South Rudbar plain during the last two decades, a number of ancient settlements were identified in this area. However, in these surveys, the focus is on pre-historic sites, while the sites of the Islamic era have not been studied deeply and completely, and only their GPS points have been recorded and incomplete descriptions of them have been provided. Therefore, answers have not yet been provided to questions about the role and influence of environmental factors on the distribution of Islamic settlements and the formation of livelihood organizations. In the following article, for the first time, the effect of environmental factors on Settlements of the Islamic era in Rudbar plain was studied with an analysis based on the findings of two archaeological surveys, documentary studies, and the preparation and interpretation of GIS maps. For this purpose, the settlements of Rudbar plain were divided into two time periods based on relative dating: “first to early middle Islamic centuries” and “late centuries (from the 10th century AH onwards)”. Then, environmental factors such as altitude above sea level, resources water, amount and direction of the slope of the lands, soil characteristics, and condition of roads in connection with settlement evidence were analyzed. The results of the research show that the most important factors affecting the formation, distribution, and organization of the livelihood of the Rudbar plain settlements in the Islamic era are the Halil-Rood River and the Aqueducts as the water sources in the peripheral parts, the trade route of Jiroft to Sind and Sistan, and the unevenness of the north and northeast for benefit from the potential of animal husbandry.

Keywords: South Roudbar, Environmental Factors, Distribution of Residence, GIS, Islamic Archaeology.

1. Ph.D. in Archeology, Department of Archeology, Faculty of Literature and Human Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.
2. Assistant Professor, Department of Archeology, Faculty of Literature and Human Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding Author). **Email:** majidzohouri@ut.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Archaeology, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

Citations: Ahmadyousefi Sarhadi, M., Montazer Zohouri, M. & Amirhajloo, S., (2025). “The Role of Environmental Factors in the Distribution and Formation of Settlements in Rudbar Area in the Cultural Landscape of Halil Roud During the Islamic Era”. *Parseh J. Archaeol Stud.* 9(32): 187-218. <https://doi.org/10.61882/PJAS.908>

Homepage of this Article: <https://journal.richt.ir/mbp/article-1-908-en.html>

Parseh Journal of Archaeological Studies (PJAS)

Journal of Archeology Department of Archeology Research Institute, Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICTH), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICTH).

Copyright © 2025 The Authors. Published by Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICTH). This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

© The Author(s)

Introduction

The environment and its substrates are very important in examining the distribution pattern of ancient sites in a region. According to archaeological research, Rudbar plain has been a suitable place for human societies to live since at least the Copper Age (cf. Daneshi and Eskandari, 2016). This area as a commercial crossing (Yacoubi, 1963: 62) and one of the important areas of agricultural and livestock production (Sarhadi, 2017: 24), is very important in the archaeological studies of the Halil Road cultural area. However, the settlements of the Islamic era in the Rudbar plain do not have a share in the previous archeological studies and there are questions about this, which of the environmental factors and at what qualitative and quantitative level is effective in the distribution of settlements in the Rudbar plain in the south of Halil Roud cultural region during the Islamic era?

Based on this, the main purpose of this research is to investigate and analyze environmental factors affecting the formation and development of the Islamic settlements of Rudbar plain with a focus on geological features, altitude, water resources, and trade routes. Despite the numerous narratives of the early Islamic geographers about this region (see: Yaqoubi, 1963; Ibn Hawqal, 1966; Istakhari, 1994), no independent research has been done to identify and investigate the Islamic era settlements in Rudbar plain; and this issue shows the necessity and importance of this research. Also, the results of this research can help to understand the roots of the urban culture of this region in the early Islamic Middle Ages.

The current research is historical research and a descriptive-analytical method was used. Research data has been collected by documentary and field methods.

Discussion

The statistical database under study includes 53 sites and historical monuments, which are divided into two groups of settlement evidence, “first to seventh century AH” and “late Islamic centuries (Safavid and Qajar)” based on relative chronology (Tables 1 and 2). In order to explain the impact of environmental factors on the location of these sites and evidence, a geographic information system (GIS) has been used.

1. The effect of the height coefficient on the distribution of settlements

To explain the effect of height above sea level on the formation of the landscape and the distribution of the studied settlements, the height of the Rudbar plain is classified into eight classes (Fig. 3, Chart 1). The largest number of cultural evidence representing the settlements of the Islamic era have been formed in this region at an altitude between 500 and 600 meters above the surface of open water, while only 4 sites have been found at an altitude of less than 400 meters above sea level. It seems that the large number of settlements at altitudes between 500 and 600 meters, which exactly covers the slopes of Rudbar Plain, is proof of the predominance of nomadic livelihoods in the Rudbar Plain during the Islamic era, and on the other hand, the small number of sites at an altitude of

less than 400 meters can be analyzed in relation to the swampy condition of the Rudbar plain and the greater extent of the Jazmurian bed in the past.

2. The effect of water resources on the distribution of settlements

According to the maps obtained from GIS, most of the sites and evidence related to the settlements are located at a close distance from the surface water network, especially the Halil Rood River (Fig. 4, Diagram 2). So, 17 sites, equivalent to 32% of the sites, were developed less than 5 kilometers away from Halil Rood River and under the direct influence of this water source. Another source of water is the Aqueduct. Among the sites of the Rudbar plain, especially those located on the edge of the plain and on the surface of the alluvial cone, were developed in connection with this water source (Fig. 5).

3. The influence of the roads on the distribution of settlements

South Rudbar Plain was one of the important communication crossings of the Islamic era due to its location on the old communication and trade route from Indus to Jiroft (Yaqoubi, 1963: 62). According to the explanations of geographers about this ancient road, the current route of Rudbar to Iranshahr has been determined as a part of the aforementioned ancient route and the sites found have been investigated based on this route. As a result of this analysis, 17 sites with a significant linear extension in the west-east direction are located at a distance of 500 meters to 5 kilometers from this main communication road of the region (Figures 6 and 7, Diagram 3).

4. The influence of the slope of the land and its direction on the distribution of settlements

Based on the distribution map of sites and cultural materials related to the settlement of Islamic centuries in the Rudbar plain, we are facing a relatively flat land (Fig. 8, Diagram 4). Regardless of the slope of the heights, we are facing a large and relatively flat plain where all the sites found were developed on a bed with a maximum slope of 5%. In fact, in terms of the relationship between the location of the sites and the slope of the land, no significant pattern can be defined. The settlements are located in various slope directions, including south, southeast, and southwest (Fig. 9). Considering that the Rudbar plain is one of the tropical areas of the Halil River basin, it seems that the direction of the slope with a southern tendency is not logical. Therefore, it is clear that other environmental factors play a more important role in choosing a place of residence.

5. The effect of land use on the distribution of settlements

As a result of the land classification of Rudbar Plain based on the type of land use in the present era, four types of land use including pasture, agriculture, slopes, and the bed of Jazmurian Lake were investigated. Referring to the output map according to the type of land use, it seems that this factor played a decisive role in the distribution of settlements (Fig. 10, Diagram 5). Considering the location of the settlements in connection with

pasture and agricultural lands, the pattern of distribution can be interpreted in direct relation with the nomadic livelihood structure with a wider level and the agricultural structure with a smaller level during the Islamic era in the Rudbar Plain.

Conclusion

Rudbar plain is at the southern end of the Halil Rud cultural landscape and corresponds to the current city of Rudbar Jonoob. This region has been the foundation for the presence of human societies during the Islamic era due to its environmental talent, including the permanent water of the Halil River, fertile plains, and pasture heights, as well as being located on the ancient Sind-Jiroft trade route. Based on the analysis of settlement distribution and settlement evidence of the Islamic era and taking environmental factors into consideration, it seems that the cultural landscape of Rudbar plain during the Islamic era was mostly influenced by the variables of altitude, land use, and roads. As a result of the analysis, out of a total of 54 sites and settlement effects found, 50 points are affected by surface water sources such as Halil Rood River and aqueducts, as well as in connection with large pastures and small agricultural lands. Four other local evidence of settlement in the eastern end of the central plain, due to the lack of environmental facilities where they were formed, can only be explained in connection with the ancient road from Indus to Jiroft. Apart from these last four cases, the location of 13 sites/artifacts in the central plain of Rudbar, in addition to showing the relationship with other factors such as height and land use, has also been influenced by the road factor. In general, under the influence of the geographical and ecological factors of the Rudbar plain, the dominant livelihood of the people of the region during the Islamic era was formed based on providing resources through animal husbandry, agriculture, and trade.

Acknowledgements

The authors would like to thank Mr. Ali Daneshi (M.A. in Cultural Heritage, Kerman) for providing research-related materials and information, and also extend their gratitude to the esteemed reviewers whose valuable recommendations helped improve the quality of this article.

Observation Contribution

This article is derived from the first author's doctoral dissertation, supervised by the second author (as co-supervisor) and the third author (as first advisor). Accordingly, the work was carried out collaboratively with equal contribution from all three authors.

Conflict of Interest

The authors declare that there is no conflict of interest and that all ethical standards for citation and publishing have been fully observed.

نقش عوامل زیست محیطی در پراکنش و شکل یابی سکونتگاه‌های دشت رودبار جنوب در منظر فرهنگی هلیل رود در دوران اسلامی

مصیب احمدیوسفی سرحدی^I، مجید منتظرظهوری^{II}، سعید امیرحاجلو^{III}

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۲۱۸ - ۱۸۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۰۹؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۲۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۲۷

شناسه دیجیتال (DOI): <https://doi.org/10.61882/PJAS.218>

چکیده

دشت رودبار جنوب با مساحت بیش از ۶۰۰ کیلومتر مربع، یکی از مناطق مهم باستان‌شناسی در جنوب شرقی حوزه فرهنگی هلیل رود، دشت حاصلخیز و وسیع و ارتفاعات مرتعی در بخش شمالی، و هم‌چنین از جمله آب دائمی هلیل رود، دشت حاصلخیز و وسیع و ارتفاعات مرتعی در بخش شمالی، و هم‌چنین به واسطه ظرفیت جغرافیایی و مسیر ارتباطی سند و سیستان به جیرفت کهن، زمینه‌ساز حضور جوامع انسانی با ساختار معیشتی متنوع یکجانشین و کوچ‌رو بوده است. در نتیجه دو فصل بررسی باستان‌شناسی در دشت رودبار جنوب در دو دهه گذشته، شماری از استقرارهای کهن در این ناحیه شناسایی شد؛ اما تمرکز بر استقرارهای پیش‌اتاریخی در این پهنه فرهنگی سبب شد برون‌داد بررسی‌های باستان‌شناختی در محوطه‌های دوران اسلامی به ثبت نقاط GPS از موقعیت محوطه‌ها و توصیفات کلی آثار فرهنگی محدود بماند؛ درحالی‌که پرسش‌هایی درباره نقش و تأثیر عوامل زیست محیطی بر نحوه پراکنش استقرارگاه‌ها و شکل‌گیری سازمان‌های معیشتی بی‌پاسخ باقی مانده است؛ بنابراین در پژوهش پیش‌رو، برای نخستین بار با روش پژوهشی توصیفی-تحلیلی، به استناد یافته‌های دو فصل بررسی باستان‌شناسی، مطالعات کتابخانه‌ای و تهیه و تفسیر نقشه‌های GIS، به تبیین اثرگذاری عوامل زیست محیطی بر استقرارهای دوران اسلامی دشت رودبار جنوب پرداخته شده است؛ بدین منظور، ابتدا استقرارهای دشت رودبار براساس تاریخ‌گذاری نسبی به دو بازه زمانی «سده‌های نخست تا قرون میانه اسلامی» و «سده‌های متأخر (از سده ۱۰ ه.ق. به بعد)» تقسیم شده و عوامل محیطی مانند: ارتفاع از سطح دریا، منابع آب، خصوصیات خاک، وضعیت راه‌ها، میزان و جهت شیب بستر در ارتباط با آثار استقراری به عرصه تحلیل گذاشته شد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد بنیادی‌ترین عوامل مؤثر بر شکل‌گیری، پراکنش و سازمان معیشتی سکونتگاه‌های دشت رودبار جنوب در دوران اسلامی، منبع آب هلیل رود در دشت و منبع آب قنات در بخش‌های پیرامونی، راه تجاری جیرفت به سند و سیستان و ناهمواری‌های شمال و شمال شرقی به منظور بهره‌مندی از قابلیت بالقوه دامداری، بوده است.

کلیدواژگان: رودبار جنوب، عوامل زیست محیطی، هلیل رود، پراکنش استقرار، GIS، باستان‌شناسی دوران اسلامی.

I. دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

II. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Email: Majidzohouri@ut.ac.ir

III. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

ارجاع به مقاله: احمدیوسفی سرحدی، مصیب؛ منتظرظهوری، مجید؛ و امیرحاجلو، سعید، (۱۴۰۴). نقش عوامل زیست محیطی در پراکنش و شکل‌یابی سکونتگاه‌های دشت رودبار جنوب در منظر فرهنگی هلیل رود در دوران اسلامی. مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۹ (۳۲): ۲۱۸-۱۸۷.

<https://doi.org/10.61882/PJAS.218>

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <https://journal.richt.ir/mbp/article-1-908-fa.html>

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه
میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

© حق انتشار این مستند، متعلق به نویسنده(گان) آن است. © ۱۴۰۴ ناشر این مقاله، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری است. این مقاله تحت گواهی زیر منتشر شده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.

Creative Commons Attribution-Non-Commercial 4.0 International license
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

© The Author(s)

مقدمه

در بحث مطالعه الگوی پراکنش محوطه‌های باستانی و چگونگی چیدمان آن‌ها در یک منطقه، تأثیر محیط و بسترهای آن در یک چشم‌انداز جغرافیایی اهمیت به‌سزایی دارد. برپایه بررسی‌های باستان‌شناسی، دشت رودبار دست‌کم از دوران مس‌وسنگ بستر مناسبی جهت استقرار جوامع انسانی بوده است (ن. ک. به: دانشی و اسکندری، ۱۳۹۷). این منطقه، به‌عنوان گذرگاه تجاری حوزه فرهنگی هلیل‌رود (یعقوبی، ۱۳۴۲: ۶۲) و یکی از نواحی مهم تولیدات کشاورزی و دامداری (سرحدی، ۱۳۸۷: ۲۴) اهمیت زیادی در مطالعات باستان‌شناسی این حوزه فرهنگی دارد؛ اما استقرارهای دوران اسلامی دشت رودبار سهمی در مطالعات باستان‌شناسی پیشین نداشته‌اند و پرسش‌هایی درباره این استقرارها مطرح است. بر این اساس، هدف اصلی این پژوهش بررسی عوامل محیطی و زیست‌محیطی با محوریت ویژگی‌های زمین‌شناختی، ارتفاع، منابع آب، راه‌های تجاری و تحلیل اثرگذاری این عوامل بر شکل‌گیری و گسترش سکونتگاه‌ها و تحولات منظر فرهنگی و سازمان معیشتی دشت رودبار در دوران اسلامی است. از آنجاکه به‌رغم اشارات متعدد جغرافیانویسان قرون اولیه اسلامی از این منطقه (ن. ک. به: یعقوبی، ۱۳۴۲؛ ابن‌حوقل، ۱۳۴۵؛ اصطخری، ۱۳۷۳)، تاکنون هیچ پژوهش مستقلی جهت شناخت و مطالعه استقرارهای دوران اسلامی دشت رودبار صورت نگرفته است و نظر به این مهم که مطالعه اخیر می‌تواند بستر شناخت زمینه‌های ظهور فرهنگ شهرنشینی این منطقه در اوایل قرون میانی اسلامی را فراهم آورد، ضرورت و اهمیت این پژوهش را روشن‌تر می‌کند.

پرسش و فرضیه پژوهش: پرسش پژوهش بدین قرار است؛ پراکنش استقرارگاه‌ها و شکل‌گیری سازمان معیشتی دشت رودبار در جنوب حوزه فرهنگی هلیل‌رود، در دوران اسلامی از کدام عوامل زیست‌محیطی و با چه سطح کیفی و کمی پیروی می‌کند؟ براساس پرسش مطرح شده، با فرض حضور و سکونت جوامع انسانی در پیرامون این آثار، چنین آثاری به‌عنوان مکان‌های استقرار در دوران متأخر اسلامی مورد تحلیل قرار گرفته است.

روش پژوهش: پژوهش حاضر از نوع تاریخی است و از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده است. داده‌های تحقیق هم به روش کتابخانه‌ای و میدانی گردآوری شده است. در این راستا در گام نخست، برای درک بهتر بسترهای جغرافیایی شکل‌گیری منظر فرهنگی دوران اسلامی دشت رودبار جنوب، به متون کهن تاریخی و جغرافیایی رجوع شده و ویژگی‌های زیست‌بوم این منطقه برپایه رهیافت تاریخی تبیین شد. در ادامه با بهره‌گیری از داده‌های دو فصل بررسی میدانی باستان‌شناختی (دهقان، ۱۳۸۲؛ دانشی، ۱۳۹۱) و استفاده از اطلاعات جغرافیایی در دسترس، نقشه‌هایی در سیستم اطلاعات جغرافیایی GIS تهیه شد؛ سپس برپایه روش تحلیل استقرایی، به مطالعه جامعه آماری و تحلیل عوامل زیست‌محیطی مؤثر بر سکونتگاه‌ها و تبیین سازمان معیشتی جوامع دوران اسلامی در دشت رودبار پرداخته شد. جامعه آماری مورد مطالعه، با توجه به تاریخ‌گذاری نسبی آثار، به دو گروه شواهد استقرار «سده‌های نخست تا هفت هجری قمری» و «سده‌های متأخر اسلامی (صفوی و قاجار)» تقسیم می‌شوند. نکته قابل‌ذکر، فقدان مراکز تجمعی انسانی با هویت شهری یا روستایی، در بازه زمانی پس از سده هفتم هجری قمری در دشت رودبار و به موازات آن سراسر حوزه فرهنگی هلیل‌رود است؛ درحالی‌که آثاری مانند: گورستان‌ها، قلعه‌ها، زیارتگاه‌ها و آسیاب‌ها شواهدی از احتمال حضور گروه‌های انسانی خرد و پراکنده، در این حوزه هستند.

لازم به ذکر است، از آنجا که بررسی‌های باستان‌شناسی پیشین، توسط تیم‌های مختلفی صورت گرفته‌اند، نتایج این بررسی‌ها از لحاظ روش‌شناسی، میزان فشردگی و هدفمند بودن و هم‌چنین میزان شناخت بررسی‌کنندگان از سفال‌های سطح محوطه‌ها، با هم تفاوت دارد. بدین جهت نگارندگان در این پژوهش، با توجه به اهمیت و جایگاه ممتاز زیست‌بوم در شکل‌گیری

منظر فرهنگی جوامع کهن، تنها براساس داده‌های موجود، به تحلیل وضعیت پراکنش استقرارها و تبیین بخشی از عوامل محیطی مؤثر بر مکان‌گزینی سکونتگاه‌ها در دوران اسلامی دشت رودبار می‌پردازند؛ بنابراین قطعاً نمی‌توان این پژوهش را آینه تمام‌نمای وضعیت الگوی استقراری حوزه فرهنگی هلیل‌رود در دوران اسلامی دانست؛ هم‌چنین با توجه به حجم تخریب‌های انسانی در سطح محوطه‌های اسلامی، که غالباً برای انجام امور کشاورزی تسطیح شده‌اند، و عدم انجام مطالعات تعیین عرصه و حریم، امکان تعریف وسعت اکثر محوطه‌های شناسایی شده، مقدور نیست. به‌عنوان نمونه موردی می‌توان به محوطه محمدآباد کریمیان از شاخص‌ترین سکونتگاه‌های اسلامی منطقه اشاره کرد که با وجود پراکندگی وسیع مواد فرهنگی، نسبت به زمین‌های اطراف هیچ عارضه برآمده‌ای را نشان نمی‌دهد و کاملاً مسطح است (شکل ۱)؛ در نتیجه امکان ارائه اطلاعات دقیق آماری از سلسله‌مراتب این سکونتگاه و سایر محوطه‌ها براساس اندازه و وسعت مبهم، فراهم نیست.

شکل ۱: چشم‌انداز کنونی محوطه محمدآباد کریمیان، دید از جنوب غربی (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Fig. 1: Current landscape of Mohammad Abad Karimian area, view from southwest (Authors, 2023).

پیشینه پژوهش

پیشینه مطالعات باستان‌شناختی دشت رودبار به بررسی‌های میدانی «سراورل استین» انگلیسی برمی‌گردد (Stein, 1937) که در جریان بازدیدهای علمی از جنوب شرق ایران و حوزه فرهنگی هلیل‌رود، به دشت رودبار جنوب نیز اشاره می‌کند؛ وی در این بررسی، شهر دقیانوس (شهر کهن جیرفت)، به‌عنوان شاخص‌ترین محوطه اسلامی منطقه واقع در بخش شمالی حوزه هلیل‌رود را نیز شناسایی و بررسی کرد. گام‌های مهم بعدی در مطالعات باستان‌شناختی منطقه توسط «علی‌اکبر سرفراز» در سال ۱۳۴۷ ه.ش. (معصومی، ۱۳۸۳: ۲۹۲-۲۹۴) و «سیدمنصور سیدسجادی» در سال‌های ۱۳۵۴ تا ۱۳۶۴ ه.ش. (چوبک، ۱۳۸۳: ۱۲) برداشته شد. سرفراز ضمن بررسی حوزه هلیل‌رود، چند محوطه از جمله تم‌خرگ را ثبت کرده است (معصومی، ۱۳۸۳: ۲۹۲). سیدسجادی نیز مساحتی حدود سه هزار کیلومتر از حوزه فرهنگی هلیل‌رود را بررسی کرد؛ وی منطقه مورد بررسی خود را در پنج حوزه ۱- دشت جیرفت، ۲- دشت رودبار، ۳- کهنوج، ۴- بلوک، ۵- اسفندقه، دسته‌بندی کرد (چوبک، ۱۳۸۳: ۱۲). پس از حدود سه دهه رخوت مطالعات باستان‌شناسی دشت رودبار، «دهقانی» در سال ۱۳۸۲ ه.ش.، بخشی از این منطقه شامل حدود ۷۰۰ کیلومتر مربع از بخش‌های شمال غربی تا مرکز دشت را بررسی کرد (دهقانی، ۱۳۸۲). در همین دهه، «شهسواری» پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود را

با عنوان: «بررسی روشمند باستان‌شناختی تپه باستانی تمب خرگ واقع در شهرستان روبر جنوب، استان کرمان» تدوین کرد؛ پژوهش وی، نخستین پژوهش روشمند و علمی در بستر باستان‌شناختی دشت رودبار بود. پس از او، «علی دانشی» در سال ۱۳۹۱ ه.ش. به بررسی میدانی فراگیر در دشت رودبار اقدام کرد. این بررسی میدانی با عنوان فصل دوم بررسی دشت رودبار برای تکمیل نقشه باستان‌شناسی کشور به انجام رسید. در نتیجه این فعالیت میدانی، افزون بر تمامی بخش‌های پیمایش نشده دشت در فصل اول، ارتفاعات پیرامونی آن نیز بررسی شد؛ هم‌چنین بسیاری از قسمت‌های بررسی شده فصل نخست، دوباره بررسی و بازبینی شد (ن. ک. به: دانشی، ۱۳۹۱). برون داد بررسی میدانی اخیر، دو مقاله پژوهشی است (دانشی، ۱۳۹۷؛ دانشی و اسکندری، ۱۳۹۷). تمرکز اصلی در پژوهش‌های صورت‌گرفته بر داده‌های فرهنگی دوران پیش‌اتاریخ است.

پژوهش پیش‌رو با استناد به نتایج حاصل از بررسی‌های اخیر (دهقان، ۱۳۸۲؛ دانشی، ۱۳۹۱)، گام نخست مطالعات میان‌رشته‌ای مرتبط با دشت رودبار در دوران اسلامی است؛ اگرچه چندین پژوهش باستان‌شناختی شاخص با تمرکز بر بخش‌های شمالی حوزه فرهنگی هلیل رود و شماری پژوهش درباره بخش انتهایی جنوب این حوزه انجام گرفته است (چوبک، ۱۳۸۳؛ موسوی حاجی و شهسواری، ۱۳۹۲؛ امیرحاجلو، ۱۳۹۳؛ سقایی، ۱۳۹۶؛ چوبک، ۱۳۹۱؛ شهسواری، ۱۳۹۸؛ شهسواری و امیرحاجلو، ۱۳۹۹)، اما هیچ‌یک از پژوهش‌های صورت‌گرفته درباره دشت رودبار جنوب نیستند؛ هم‌چنین به استثنای پژوهش امیرحاجلو با عنوان: «تبیین نقش متغیرهای بوم‌شناسی در حیات شهر اسلامی جیرفت» (امیرحاجلو، ۱۳۹۳) هیچ‌یک از این پژوهش‌ها با رویکرد میان‌رشته‌ای انجام نشده است؛ بنابراین پژوهش حاضر نخستین مطالعه علمی درباره نقش عوامل جغرافیایی و محیطی بر پراکندگی و گسترش سکونتگاه‌های دوران اسلامی در دشت رودبار است.

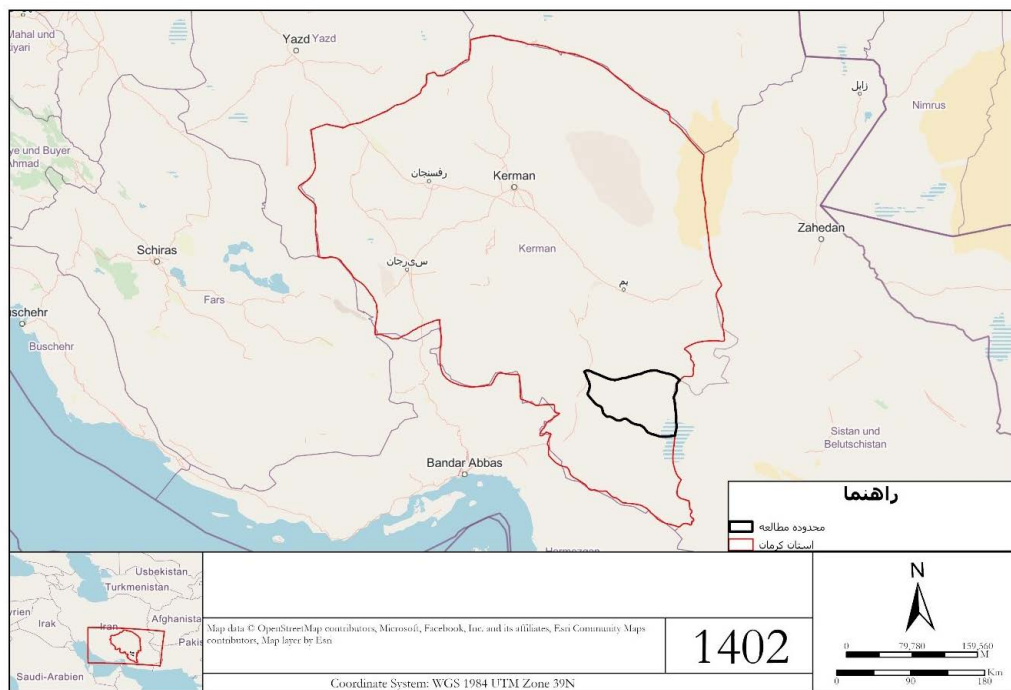
مبانی نظری

علم باستان‌شناسی در مقام دانشی میان‌رشته‌ای، در گستره مطالعات خود غالباً با مقادیر متنوعی از داده‌های علوم جغرافیایی مواجه است (کریمی و فرج‌زاده اصل، ۱۳۸۳: ۱۱۴)؛ زیرا زمین و محیط زیست گسترده بر آن از اصلی‌ترین عوامل در شکل‌یابی فرهنگ‌ها و تمدن‌ها بشری محسوب می‌شوند (Renfrew, 1978: 3). پژوهشگران باستان‌شناس، اطلاعات جغرافیایی و باستان‌شناختی قابل دسترسی و گردآوری شده را در قالب نقشه‌های پراکنش سکونتگاه‌های کهن و ارتباط (احتمالی) آن‌ها را با عوامل و عوارض زیست محیطی و زمین‌شناختی بررسی می‌کنند (دارک، ۱۳۸۷: ۲۳). بررسی وضعیت پراکنش منابع طبیعی در محدوده سرزمینی، از مهم‌ترین شاخصه‌های تحلیل الگوهای استقرار قلمداد می‌شود (فاگان، ۱۳۸۴: ۵۹۴). مطالعات الگوی استقرار، رویکردی نو در پژوهش‌های باستان‌شناسی است که به شناخت تأثیرات متقابل انسان و محیط منجر می‌شود؛ این رهیافت مطالعاتی هم‌چنین، اندازه و خصوصیات استقرارهای تاریخی یافت شده، کمیت، ارتباط فضایی آن‌ها را نسبت به هم و در رابطه با متغیرهایی مانند: راه‌ها، رودها، کیفیت و نوع بافت زمین مورد سنجش و مطالعه قرار می‌دهد (ن. ک. به: علیزاده، ۱۳۸۰). چنین به نظر می‌رسد، در مطالعات مرتبط با تحلیل الگوی استقراری تمرکز اصلی بر ویژگی‌های جغرافیایی و رابطه انسان در مکان‌گزینی و زیست در یک پهنه سرزمینی قرار می‌گیرد که به واسطه ناهمگنی صفات جغرافیایی هر منطقه، الگوی پراکنش سکونتگاه‌ها نیز متفاوت شکل می‌گیرد؛ در واقع، اگرچه در شکل‌گیری استقرارهای انسانی در ادوار مختلف تاریخی و فرهنگی عوامل مختلفی دخیل بوده‌اند، اما نقش عوامل و شرایط جغرافیایی و زیست محیطی در شکل‌گیری و گسترش استقرارها بسیار پررنگ‌تر است (Algaze, 2001: 1)؛ لذا از این نظر که جوامع انسانی چگونه در شرایط زیست محیطی مختلف، ساختار معیشتی و زیست متناسب با آن شرایط را برگزیده و از آن بهره‌مند شده است (مترجم و

الماسی، ۱۳۹۲: ۵۲). شناخت خصوصیات محیطی دشت رودبار جنوب به عنوان یکی از مراکز مهم استقرارهای جوامع انسانی در ادوار تاریخی (دانشی و اسکندری، ۱۳۹۷: ۹۹) اهمیت می یابد؛ از جمله این عوامل می توان به موقعیت جغرافیایی، اطلاعات زمین ریخت شناسی و توپوگرافی، اقلیم شناسی (آب و هوا)، هیدرولوژی (منابع آب)، پوشش های گیاهی و پدیده های طبیعی از این دست، اشاره کرد (ن. ک. به: رهنمایی، ۱۳۷۳).

بسترهای جغرافیایی دشت رودبار جنوب

دشت رودبار در انتهای جنوبی حوزه فرهنگی هلیل رود، در جنوب شرق ایران واقع شده است (شکل ۲). این منطقه به موازات حوزه سرزمینی هلیل رود، تحت تأثیر پتانسیل های محیطی این حوزه وسیع است. دشت رودبار، به لحاظ تقسیمات جغرافیایی و زمین سیمای، از شرق، شمال شرقی و غرب با ناهمواری هایی به ارتفاع ۱۵۰۰، ۳۰۰۰ و ۸۰۰ متر از سطح دریا به ترتیب به استان سیستان و بلوچستان و شهرستان های ریگان و کهنوج، و هم چنین از جنوب به دشت وسیع قلعه گنج محدود می شود. این دشت از شمال غربی از طریق گذرگاه های پست و هموار با دشت شاخص جیرفت و عنبرآباد و از جنوب شرقی ضمن تحدید با شهرستان دلگان در سیستان و بلوچستان، به نواحی پیرامونی مکران کهن در خارج از حوزه هلیل رود متصل می شود. ناهمواری های مورد اشاره در شکل گیری منظر فرهنگی دشت رودبار در ادوار تاریخی تأثیر به سزایی داشته اند. در اغلب متون کهن جغرافیایی، به تفصیل به وضعیت ناهمواری و کوه های منطقه، از جمله کوه های قفص و کوهستان ابوغانم پرداخته شده است (اصطخری، ۱۳۷۳: ۱۶۳؛ ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۳۸؛ حدود العالم، ۱۳۷۲: ۱۳۲؛ ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۷۵). در این میان، رشته کوه «قفص» بیش از سایر کوه ها مورد توجه قرار گرفته است. جغرافی دانان سده های اولیه اسلامی، این رشته کوه را از جانب جنوبی محدود به دریا، از شمال محدود به رودبار و کوهستان «ابوغانم» و از غرب محدود به شهر منوقان (منوجان) دانسته اند. از شرق نیز منطقه ای بیابانی را توصیف کرده اند که به مکران می رسد (اصطخری،

شکل ۲: موقعیت جغرافیایی دشت رودبار جنوب در جنوب استان کرمان (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Fig. 2: Geographical location of south Rudbar plain in the south of Kerman province (Authors, 2023).

۱۳۷۳: ۱۶۴؛ ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۷۵؛ حدودالعالم، ۱۳۲: ۱۳۷۲). ناحیه کوهستانی دیگر در متون تاریخی، «کوهستان ابوغانم» است. «مقدسی» این ناحیه کوهستانی را از گرمسیرات جیرفت می‌داند که قلعه‌ای دارد و نخیلات در آن فراوان است (مقدسی، ۱۳۶۱: ۹۰). صاحب کتاب حدودالعالم نیز این ناحیه را نعمت‌پرور و واقع در حوالی شمالی «کوه‌های قفص» تعریف کرده است (حدودالعالم، ۱۳۷۲: ۱۳۲). «مارکوپولو» در سده هفتم هجری قمری در هنگام عبور از بخش‌هایی از حوزه هلیل‌رود، دشت رودبار جنوب را «ریوبالس» ثبت کرده است (مارکوپولو، ۱۳۶۳: ۴۸). «ریوبالس» یا «رودبار» دوران اسلامی، روستایی آباد با بیشه‌زارها و باغ‌ها در جانب غربی کوهستان ابوغانم بوده است (حدودالعالم، ۱۳۷۲: ۳۶۸). با توجه به توصیفات متون کهن از موقعیت ریوبالس، کوه‌های قفص و کوهستان ابوغانم، پر بی‌راه نیست، اگر دو مورد اخیر را منطبق با ناهمواری‌های محدوده دشت رودبار جنوب بدانیم.

از دیگر عوامل طبیعی در منظر فرهنگی دشت رودبار، هلیل‌رود است. هلیل‌رود به‌عنوان بزرگ‌ترین رود جنوب شرق ایران و زیرحوضه جازموریان، از ارتفاعات شمالی واقع در بافت، رابر و ساردوییه سرچشمه می‌گیرد (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۳: ۹۹) و پس از خروج از مناطق کوهستانی وارد دشت‌های سرسبز و آباد پایین دست می‌گردد. این رودخانه پس از عبور از دشت‌های چندگانه جنوب استان کرمان و مشروب نمودن این اراضی و الحاق شاخه‌های متعدد، در نهایت در بستری عریض جریان یافته و به جازموریان می‌ریزد (افشین، ۱۳۷۳: ۹۷). با توجه به اختلاف نظر درباره محل دقیق سرچشمه هلیل‌رود، درباره طول این رود اختلاف نظر وجود دارد؛ چنان‌که بعضی طول آن را ۳۶۵ کیلومتر (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۳: ۷۹) و بعضی دیگر ۴۴۰ کیلومتر (افشین، ۱۳۷۳: ۹۷) برآورد کرده‌اند. جغرافی‌نویسان اسلامی نیز در معرفی جیرفت در سده‌های نخست اسلامی از «دیوررود» یاد می‌کنند. براساس توصیفات متون کهن «این رود که از میان شهر قدیم جیرفت می‌گذشته، جهت شمالی جنوبی داشته، گرمسیرات منطقه (دشت‌های جنوب کرمان) را طی می‌کرده تا نزدیک هرمز قدیم (میناب امروزی) جریان داشته، قدرت گرداندن بیست آسیاب را داشته است؛ آب آن عظیم بوده، در جریان حرکت، سنگ‌هایی حمل می‌کرده و از این جریان صدایی خروشان و مهیب تولید می‌شده است» (مقدسی، ۱۳۶۱: ۶۹۴؛ اصطخری، ۱۳۷۳: ۱۶۶؛ حدودالعالم، ۱۳۷۲: ۱۵۱؛ مستوفی، ۱۳۶۲: ۲۲۵).

از دیدگاه زمین‌ساخت بزرگ‌مقیاس، دشت رودبار دارای تنوع ساختاری زیادی است. حدود غربی آن بخشی از زون ساختاری زاگرس و زون خردشده آن و حدود جنوبی دشت، بخشی از زون ساختاری مکران را شامل می‌شود (نبوی، ۱۳۵۵). سطح مخروط‌افکنه‌های حاشیه دشت رودبار، از آبرفت‌های درشت تشکیل شده است که معمولاً نشانه‌های خاک‌زایی را بروز نمی‌دهند. به‌همین علت کشاورزی و برداشت محصول در سطح این مخروط‌افکنه‌ها در حاشیه دشت مقرون به‌صرفه نیست و به‌ندرت زمین‌ها و باغ‌ها در این سطوح قرار گرفته‌اند؛ ولی کفه رسی میانی دشت‌های مذکور که محصول رسوب‌گذاری رس و سیلت‌های حاصل از فرسایش خاک در کوهستان‌های اطراف دشت‌هاست، از خاک‌های تکامل نیافته، ولی دارای بافت مناسب و حاصلخیزی بالا تشکیل شده است؛ به‌همین دلیل مزارع و باغ‌های امروزی، بیشتر در سطح کفه میانی دشت شکل گرفته‌اند (عباس‌نژاد، ۱۳۹۱: ۵۶؛ شکل ۱۰).

معرفی و تاریخ‌گذاری نسبی آثار و شواهد استقرار دشت رودبار در دوران اسلامی

شمار استقرارهای دوران اسلامی دشت رودبار جنوب نسبت به دوران تاریخی منطقه از کاهش چشمگیر جمعیت در این حوزه مطالعاتی حکایت می‌کند. به‌طوری‌در کنار تعداد ۱۴۵ محوطه شناسایی شده منتسب به دوران تاریخی، تنها ۵۳ اثر فرهنگی از دوران اسلامی شناسایی شده است

(دانشی، ۱۳۹۷: ۱۱۱)؛ اگرچه ریشه‌یابی چنین اتفاقی در گرو انجام مطالعات جامع تحلیل الگوهای استقرار است، اما با توجه به شکل‌گیری مراکز متعدد شهری پررونق در دشت جیرفت و عنبرآباد در نواحی شمالی حوزه فرهنگی هلیل‌رود به‌عنوان نقطه ثقل این حوزه فرهنگی، از جمله محوطه کانونی «شهر دقیانوس» با بیش از ۱۹۰۰ هکتار وسعت (شهسواری، ۱۳۹۸: ۸۰)، شاید بتوان کاهش شمار محوطه‌های دوران اسلامی در دشت رودبار را با وجود بسترهای محیطی مناسب منطقه، ناشی از جذب جمعیت‌های این دشت به مناطق شمالی حوزه فرهنگی هلیل‌رود دانست. با این مقدمه، آثار فرهنگی مرتبط با استقرارهای دوران اسلامی دشت رودبار، براساس تاریخ‌گذاری نسبی در دو دسته (۱) سده‌های نخست تا میانه اسلامی، (۲) سده‌های متأخر اسلامی (صفویه و قاجار) جای می‌گیرند. در این دسته‌بندی، بازه پایان سده ۷ تا آغاز سده ۱۰ ه.ق. جایی ندارد؛ زیرا افزون بر سکوت نسبی منابع تاریخی درباره حوزه فرهنگی هلیل‌رود و دشت رودبار در این بازه زمانی، هیچ محوطه یا تپه باستانی با پراکنش سفال‌های شاخص بازه زمانی مذکور یافت نشده است. پژوهشگران چنین وضعی را مولود تحولات سیاسی و اجتماعی در سده‌های ۶ و ۷ ه.ق. و در نتیجه ناامنی منطقه و تضعیف مسیرهای تجاری از جمله شاهراه مهم هرمز-جیرفت می‌دانند (امیرحاجلو، ۱۳۹۳: ۱۹۰). با وجود فقدان هرگونه اثر استقراری قرون میانی (بعد از ۷ ه.ق.)، آثار فرهنگی ثبت شده از سده‌های متأخر اسلامی نیز تنها تنوعی از قلعه‌ها، گورستان‌ها، زیارتگاه‌ها و آسیاب‌ها را نشان می‌دهند؛ بنابراین در پژوهش حاضر، آثار فرهنگی مذکور به‌عنوان شواهدی از استقرارهای جمعیتی دوران متأخر اسلامی در نظر گرفته شده است؛ اما شواهد استقراری سده‌های نخست اسلامی در طیفی از محوطه‌ها با دو سیمای «تسطیح شده» و «تپه‌های کم‌ارتفاع» و قلعه قرار می‌گیرند. شمار آن‌ها در مجموع ۳۲ اثر (شامل: ۲۵ محوطه و ۷ قلعه) است؛ هم‌چنین آثار شناسایی شده از دوران متأخر اسلامی شامل ۲۱ اثر (شامل: ۶ قلعه، ۱۲ گورستان و زیارتگاه، ۳ آسیاب) است (جدول ۱).

با توجه به عدم پراکنش مواد فرهنگی سفالی بر بستر مکان‌یابی آثار قلاع و گورستان‌های دوران متأخر، داده‌های یافت شده از سطح محوطه‌ای استقراری یافت شده، براساس مقایسه گونه‌شناختی و از طرق مقایسه آن‌ها با نمونه‌های مشابه یافت شده از محوطه‌های شاخص پیرامونی از جمله شهر قدیم جیرفت، تاریخی از قرون اولیه اسلامی تا اوایل قرن ۷ ه.ق. را نشان می‌دهند (ن. ک. به: جدول ۲).

بحث و تحلیل: تأثیر عوامل زیست محیطی بر استقرارهای دوران اسلامی در دشت رودبار

به‌منظور تبیین نقش متغیرهای محیطی در مکان‌گزینی و تحولات ۵۳ استقرار دوران اسلامی در دشت رودبار، با اتکا به سیستم اطلاعات جغرافیایی (GIS)، مؤلفه‌های جغرافیایی مانند: سطوح ارتفاعی، منابع آب، راه‌ها، میزان و جهت شیب بررسی شده و در نهایت، شیوه‌های استقرار و سازمان معیشتی جوامع دوران اسلامی در این ناحیه تبیین شده است.

الف) پراکنش سکونتگاه‌ها نسبت به سطوح ارتفاعی

پراکنش سکونتگاه‌ها در سطح‌های ارتفاعی مختلف، یکی از متغیرهای زیست محیطی مهم در پژوهش‌های باستان‌شناسی قلمداد می‌شود. ارتفاع، از جمله عوامل مهم در شکل‌دهی به اقلیم‌ها و زیست‌بوم‌ها است. گذشته از شکل‌دهی به زمین‌سیمای سکونتگاه‌های کهن، این متغیر رابطه مستقیمی با میزان بارش، وضعیت پوشش گیاهی و جانوری در هر حوزه سرزمینی دارد (نیکزاد، ۱۳۹۰: ۲۲). دشت رودبار جنوب با جهت شمال-جنوب، در امتداد کلی فعالیت‌های زمین‌شناختی منطقه قرار دارد. ارتفاعات مهم پیرامونی آن، بخش انتهایی رشته‌کوه‌های جبال بارز در جانب

جدول ۱: محوطه‌ها و آثار دشت رودبار جنوب در دوران اسلامی (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Table 1: Ancient sites and areas of South Rudbar Plain in the Islamic era (Authors, 2023).

نوع اثر	نام اثر	تاریخ‌گذاری	مختصات جغرافیایی
محوطه	کپری	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۶۴۷۱۹۶، (Y) ۳۰۷۲۰۹۲
	پنگ	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۶۸۴۹۹۴، (Y) ۳۰۶۴۶۷۷
	منی گز IV	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۶۳۴۴۴۹، (Y) ۳۱۰۰۴۱۱
	آزادشهر	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۶۱۸۴۸۴، (Y) ۳۰۹۸۷۹۹
	چشمه‌سکندر	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۶۴۸۹۰۳، (Y) ۳۰۹۹۸۵۹
	کنت‌آباد I	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۶۴۹۱۴۸، (Y) ۳۰۹۶۳۰۲
	کوهستان	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۶۳۸۸۸۸، (Y) ۳۰۹۹۹۱۱
	ریگ کلنگ دمیگ	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۶۴۶۵۰۷، (Y) ۳۰۶۹۵۴۰
	تمب (تپه) پنگ	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۶۸۴۰۴۷، (Y) ۳۰۶۶۵۷۳
	زیارت هشتوگان	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۶۳۷۰۷۵، (Y) ۳۰۹۶۴۸۰
	محمدآباد کریمیان	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۵۹۴۸۵۰، (Y) ۳۰۸۷۲۵۵
	عباس‌آباد علیا	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۶۰۰۱۰۲، (Y) ۳۰۸۰۹۶۴
	خرق	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۵۸۴۸۹۰، (Y) ۳۱۰۲۰۲۳
	تپه الله‌آباد	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۵۸۱۲۳۳، (Y) ۳۱۰۶۷۹۳
	تمب (تپه) خرق	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۵۸۵۰۸۶، (Y) ۳۱۰۲۰۸۰
	سه تمی عبدالله‌آباد	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۵۹۰۳۶۵، (Y) ۳۱۰۱۲۱۷
	تپه کهور گنوگ	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۵۹۲۳۵۸، (Y) ۳۰۹۹۵۴۷
	تپه کلا دختر	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۵۸۴۶۳۰، (Y) ۳۱۰۱۳۳۳
	کلنگی سلمانیه	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۵۹۸۸۴۵، (Y) ۳۰۹۵۴۶۱
	تپه سلمانیه	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۵۹۹۱۵۰، (Y) ۳۰۹۱۶۷۵
تپه دو گاوی	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۶۰۹۹۹۷، (Y) ۳۰۸۴۲۲۰	
تپه امیرآباد	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۵۸۴۸۸۱، (Y) ۳۱۱۵۱۲۷	
تپه الله‌آباد II	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۵۸۸۰۰۸، (Y) ۳۱۰۶۸۴۹	
الله‌آباد III	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۵۸۷۸۴۹، (Y) ۳۱۰۷۳۳۱	
کنگ چنال	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۶۰۴۸۹۴، (Y) ۳۰۸۰۰۶۰	
قلعه	ده میر II	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۶۴۸۲۱۹، (Y) ۳۰۹۴۲۰۸
	پرواز	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۶۲۱۹۸۳، (Y) ۳۱۰۰۶۵۹
	فارغان	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۶۵۶۲۹۹، (Y) ۳۱۰۹۳۷۴
	کهنه کوهستان (۹۰۰ متری محوطه)	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۶۳۸۵۳۳، (Y) ۳۰۹۸۹۴۰
	چشمه‌سکندر (در جوار محوطه)	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۶۴۸۹۰۳، (Y) ۳۰۹۹۸۵۹
	کریم‌آباد (در جوار محوطه)	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۶۴۲۰۳۰، (Y) ۳۰۹۲۱۵۳
	برجک I	سده‌های اولیه تا میانی اسلامی	(X) ۶۴۸۸۷۰، (Y) ۳۱۰۰۶۷۸
	نو زین‌آباد	سده‌های متأخر اسلامی	(X) ۶۳۸۰۷۸، (Y) ۳۰۹۴۹۴۴
	پورکی	سده‌های متأخر اسلامی	(X) ۶۰۱۵۲۶، (Y) ۳۱۱۳۴۷۷
	یاراحمدی	سده‌های متأخر اسلامی	(X) ۶۱۸۲۷۵، (Y) ۳۰۸۰۳۱۳
گورستان	علم‌خان دهمیر	سده‌های متأخر اسلامی	(X) ۶۴۷۹۸۵، (Y) ۳۰۹۶۱۰۲
	ده بالا	سده‌های متأخر اسلامی	(X) ۶۴۷۶۶۹، (Y) ۳۱۰۱۳۵۵
	برجک II	سده‌های متأخر اسلامی	(X) ۶۴۹۱۵۸، (Y) ۳۱۰۰۷۷۳
	دال‌آباد	سده‌های متأخر اسلامی	(X) ۶۵۹۳۱۰، (Y) ۳۱۱۶۱۰۱
	نوماهی	سده‌های متأخر اسلامی	(X) ۶۴۸۲۱۹، (Y) ۳۰۹۴۲۰۶
	نروک	سده‌های متأخر اسلامی	(X) ۶۲۵۲۵۰، (Y) ۳۱۰۰۲۴۶
	پورکی	سده‌های متأخر اسلامی	(X) ۶۰۱۴۹۹، (Y) ۳۱۱۲۸۱۰
	کوهستان	سده‌های متأخر اسلامی	(X) ۶۳۹۰۴۴، (Y) ۳۰۹۹۵۸۵
	دهمیر	سده‌های متأخر اسلامی	(X) ۶۳۵۶۴۴، (Y) ۳۰۹۶۱۸۴
	زیارت امیر	سده‌های متأخر اسلامی	(X) ۵۸۸۶۰۰، (Y) ۳۰۹۰۳۱۲
سنگ‌نگاره	زیارت ابوالفضل (ص)	سده‌های متأخر اسلامی	(X) ۵۸۴۶۰۴، (Y) ۳۱۰۲۳۳۸
	زیارت شاهسواران	سده‌های متأخر اسلامی	(X) ۵۸۴۶۴۶، (Y) ۳۱۰۲۱۹۴
	قدمگاه امام علی (ع)	سده‌های متأخر اسلامی	(X) ۵۸۷۹۹۴، (Y) ۳۱۰۵۴۰۰
	زیارت میرمقداد	سده‌های متأخر اسلامی	(X) ۶۳۱۵۵۳، (Y) ۳۰۷۷۶۸۰
	قدمگاه امام حسین (ع)	سده‌های متأخر اسلامی	(X) ۵۸۵۸۵۸، (Y) ۳۱۰۹۸۵۳
	میردوست	-	(X) ۶۷۷۳۹۵، (Y) ۳۰۹۴۲۸۶
	کوهستان	سده‌های متأخر اسلامی	(X) ۶۳۸۷۰۹، (Y) ۳۰۹۸۱۳۵
آسیاب	ده‌بالا	سده‌های متأخر اسلامی	(X) ۶۴۸۰۵۳، (Y) ۳۱۰۲۳۰۷
	مسطوط‌آباد	سده‌های متأخر اسلامی	(X) ۶۴۴۲۸۶، (Y) ۳۰۹۳۸۶۸

جدول ۲: گونه شناسی و تاریخ گذاری نمونه سفالینه های اسلامی رودبار جنوب (نگارندگان، ۱۴۰۲).
Table 2: Typology and dating of the samples of Islamic pottery from Rudbar South (Authors, 2023).

ردیف	نمونه سفال	محل یافت	گونه	تاریخ گذاری نسبی	مبنای مقایسه
۱		محوطه/قلعه کهنه کوهستان محوطه کهری	سفال با نقش - کنده و فشاری	قرون اولیه اسلامی	Priestman, 2005: 232-234, 402 Bivar et al., 2000: 431 - Kervran, 1977: fig. 22: 1-7 Morgan & Leatherby, 1987: 147 Kiani, 1984: 42 امیرحاجلو، صدیقیان، ۱۳۹۹: ۱۶۳ چوبک، ۱۳۸۳: ۳۰۹
۲		محوطه هشتوگان محوطه محمدآباد کریمیان	سفال بدون لعاب با تزئین قالبی	سده های ۵ تا ۷ هق.	Watson, 2004: 150 Wilkinson, 1973: 356 Bivar, 2000: 444 Priestman, 2013: 689, 467 امیرحاجلو و صدیقیان، ۱۳۹۷: ۱۶۳ امیرحاجلو و سقایی، ۱۳۹۷: ۲۱۳ چوبک، ۱۳۹۱: ۸۹
۳		محوطه ریگ کلنک دمیلک	سفال شبه پیش از تاریخی		Whitcomb, 1991: 97 صدیقیان و غلامی، ۱۳۹۰ - ۱۳۹۱: ۱۳۹ امیرانی پور و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۵۶
۴		محوطه خرگ محوطه کوهستان	سفال گلابه ای	سده ۳-۴ هق.	Wilkinson, 1973: 159 Morgan & Leatherby, 1987: 52 Bivar and Ferhevery, 1975, 259 Watson, 2004: 205 Fehervari, 2000: 63 چوبک، ۱۳۹۱: ۹۱ امیرحاجلو و سقایی، ۱۳۹۷: ۲۱۵
۵		محوطه کوهستان	سفال لعاب پاشیده	سده ۴-۵ هق.	Wilkinson, 1973 Bivar et al., 2000: 130, 131 Whitehouse, 1979: 52, 59 Watson, 2004: 174 چوبک، ۱۳۹۱: ۹۲.۱۰۷ امیرحاجلو و سقایی، ۱۳۹۷: ۲۱۵

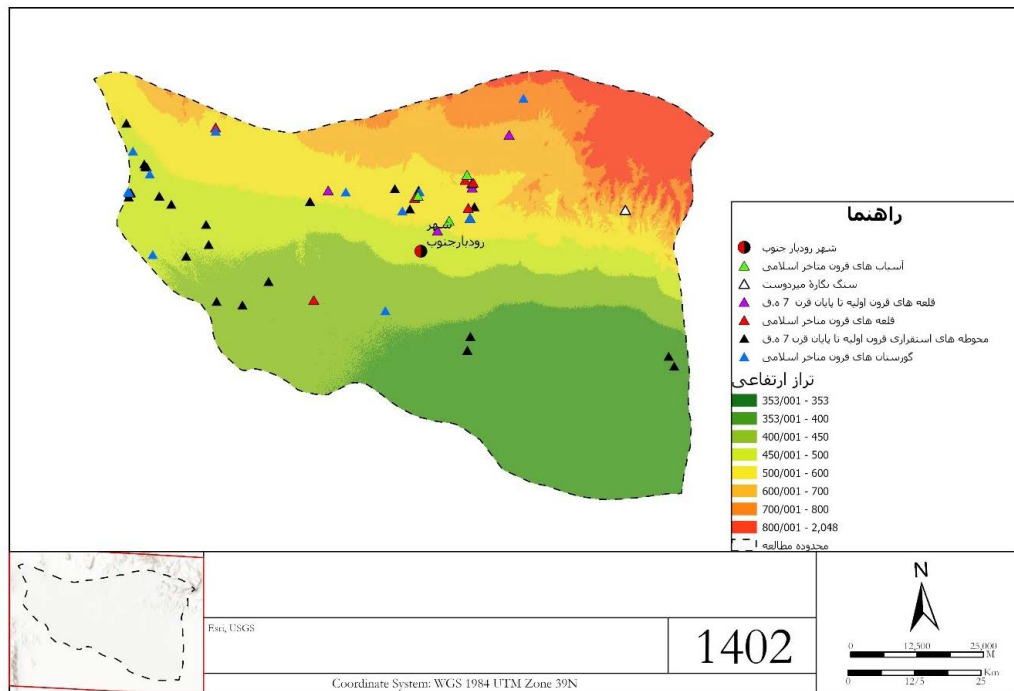
Wilkins, 1973 Kerveran, 1977: 25, 90 whitehouse, 1979: 50, 58 Morgan & Leatherby, 1987: 134, 136 Ferhevari, 1998: 29 Watson, 2004: 41, 202 چوبک، ۱۳۹۱: ۹۲	سده ۴-۵ هق.	سفال اسگرافیاتو	محوطه چشمه‌سکندر		۶
کنت، ۱۳۹۳: ۱۱۴-۱۱۶ چوبک، ۱۳۸۴-۸۵: ۲۶۶	سده ۴-۵ هق.	سفال تکرنگ سبز لجنی خمیره نخودی مایل به قرمز، تمپر ماسه‌بادی	محوطه برجک		۷
چوبک، ۱۳۸۳: ۳۳۰	سده ۴ هق.	سفال تکرنگ قهوه‌ای طلایی یا روشن خمیره نخودی مایل به قرمز	محوطه محمدآباد کریمیان		۸

شمال شرقی، کوه آبسکون در شمال، ناهمواری‌های کم‌ارتفاع موسوم به مرگیج در شمال شرقی و ارتفاعات غربی هم‌مرز با دشت کهنوج را شامل می‌شوند. همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، این ارتفاعات را می‌توان همان کوه‌های قفص و کوهستان ابوغانم دانست که به گواهی منابع تاریخی و جغرافیای تاریخی، مسکن برخی از اقوام و گروه‌های انسانی، از جمله اقوام «قفص» و «بلوص» در صدر اسلام بوده است.

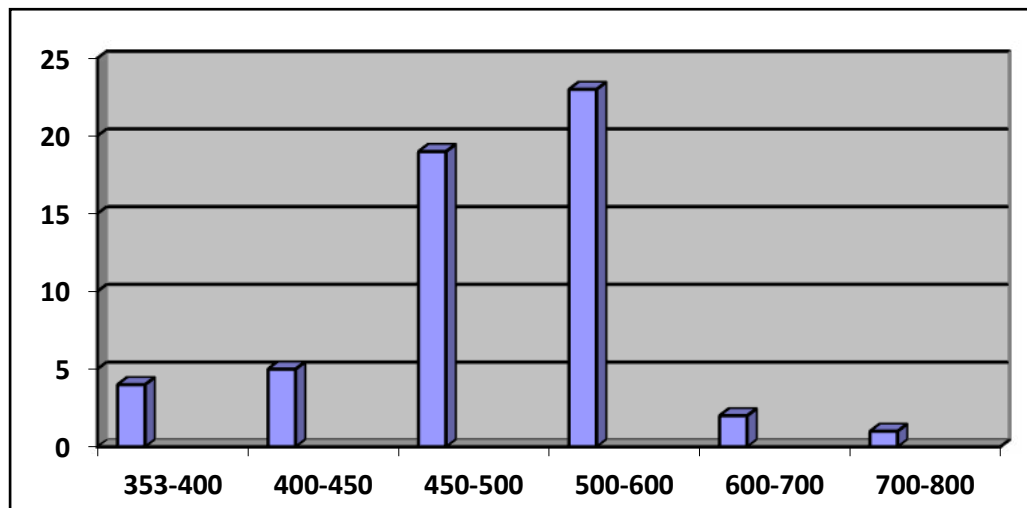
در راستای تبیین تأثیر و اهمیت عامل ارتفاع از سطح دریا بر شکل‌گیری منظر و پراکنش محوطه‌های مورد تحلیل، سطوح ارتفاعی در قالب هشت طبقه دسته‌بندی شده است (شکل ۳، نمودار ۱). بیشترین تعداد آثار فرهنگی معرف سکونتگاه‌های دوران اسلامی این منطقه، در طبقه ارتفاعی ۵۰۰ تا ۶۰۰ متری از سطح آب‌های آزاد شکل گرفته‌اند؛ چنان‌که از مجموع ۵۴ اثر ثبت‌شده دوران اسلامی، ۲۳ اثر معادل ۴۲٪ از آثار در این ارتفاع قرار دارند. طبقه ارتفاعی پایین‌تر، یعنی تراز ارتفاعی ۴۵۰ تا ۵۰۰ متر نیز دارای فراوانی نسبتاً بالای ۱۹ اثر است. در واقع با ادغام این دو طبقه ارتفاعی، یعنی بازه ۴۵۰ تا ۶۰۰ متر ارتفاع از سطح آب‌های آزاد، ۴۲ اثر، یعنی ۷۷٪ از محوطه‌های دوران اسلامی دشت رودبار در این تراز ارتفاعی مکان‌گزینی شده‌اند. در ارتفاع ۶۰۰ تا ۷۰۰ متر، ۲ اثر در ارتفاع ۷۰۰ تا ۸۰۰ متر یک اثر و در پست‌ترین طبقه ارتفاعی، یعنی ارتفاع ۳۵۳ تا ۴۰۰ متری نیز ۴ اثر وجود دارد. با توجه به این‌که در بخشی از مطالعات پیش‌ازتاریخ منطقه، در بخش‌های با ارتفاع پایین از ۴۰۰ متر هیچ محوطه باستانی نشده است و پژوهشگران، این وضعیت را در ارتباط با وضعیت باتلاقی نواحی پست منطقه و وسعت بیشتر بستر جازموریان تحلیل می‌کنند (دانشی و اسکندری، ۱۳۹۷: ۱۱۰)، شاید بتوان تعداد بسیار کم (۴ عدد) محوطه‌های دوران اسلامی را نیز در همین رابطه تبیین کرد؛ از سوی دیگر، تمرکز زیاد سکونتگاه‌ها در بازه ارتفاعی ۴۵۰ تا ۶۰۰ که دقیقاً شامل نواحی کوه‌پایه‌ای دشت رودبار است، گواه غلبه معیشت کوچ‌روی منطقه در آن بازه زمانی است.

ب) پراکنش سکونتگاه‌ها نسبت به منابع آب

صاحب‌نظران صفات سکونتگاه‌های انسانی، شکل‌یابی و وضعیت پراکنده‌گی خانه‌ها و مزارع، و هم‌چنین ایجاد مالکیت و بهره‌برداری از منابع آب را غالباً تحت تأثیر شیوه بهره‌مندی از این

شکل ۳: پراکنش محوطه‌ها و آثار تاریخی دشت رودبار جنوب بر پایه ارتفاع از سطح آب‌های آزاد (نگارندگان، ۱۴۰۲).
Fig. 3: Distribution of sites and historical monuments of South Rudbar Plain based on the height above the surface of open water (Authors, 2023).

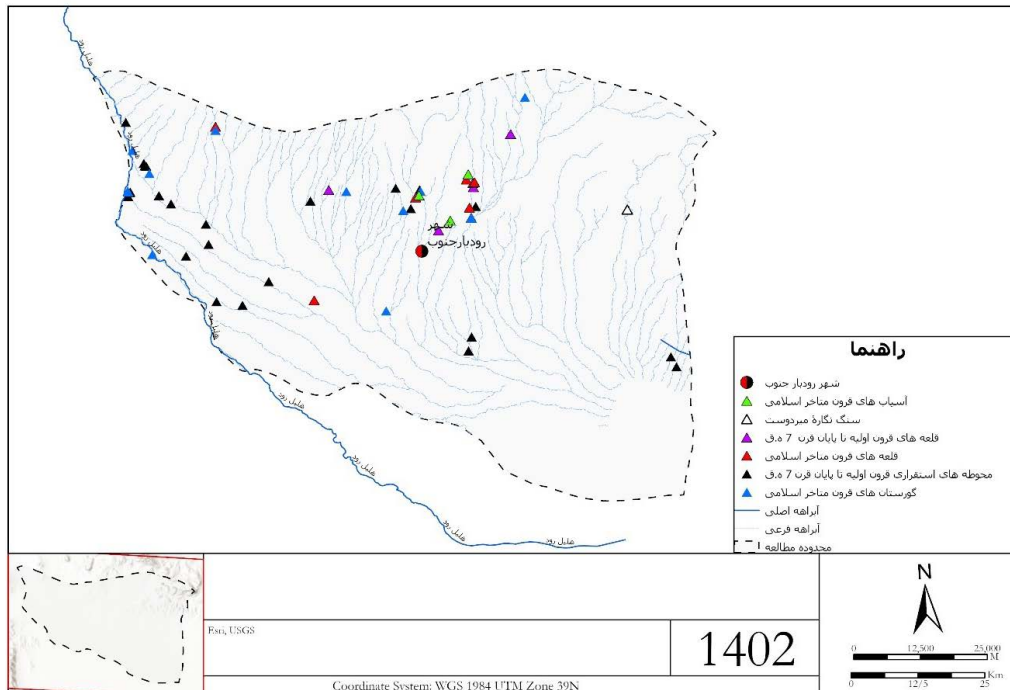
نمودار ۱: پراکنش محوطه‌ها و آثار تاریخی دشت رودبار جنوب بر پایه ارتفاع از سطح آب‌های آزاد (نگارندگان، ۱۴۰۲).
Diag. 1: Distribution of sites and historical monuments of South Rudbar Plain based on the height above the surface of open water (Authors, 2023).

منابع می‌دانند (سعیدی، ۱۳۷۷: ۱۵)؛ بنابراین امکان دسترسی به منابع آب اعم از: رودهای دائمی و فصلی، قنوات و چشمه‌ها، یکی از مؤلفه‌های مهم در ایجاد سکونتگاه‌های کهن، الگوی پراکنش آن‌ها و شیوه‌های معیشت جوامع انسانی است. دشت رودبار جنوب، از نظر دسترسی به منابع آبی، از موقعیت نسبتاً مناسبی برخوردار است. هلیل رود به عنوان شاخص‌ترین منبع آب تغذیه‌کننده اراضی پایین دست حوزه فرهنگی هلیل رود، با

جهت شمال غربی به جنوب شرقی، از غرب دشت رودبار می‌گذشته و به‌عنوان یک عامل بنیادی، در مکان‌گزینی استقرارهای دوران اسلامی نقش محوری ایفا می‌کرده است. به اعتقاد پژوهشگران، نیم‌رخ طولی رودهای بزرگ با شیب منظم (هم‌چون هلیل رود)، در بخش‌های بالایی و سرمنشأ رود به صورت مقعر است و به تدریج با حرکت به سمت پایین دست گسترده می‌شود (استرالر، ۱۳۶۸: ۴۱)، با این استدلال و با توجه به مشاهدات میدانی، بستر هلیل رود در سرچشمه با عمق بیشتری همراه است و به تدریج با جریان در دشت‌های پایین دست، به‌ویژه در بخش انتهایی حوزه هلیل رود منطبق با دشت رودبار، از عمق آن کاسته شده و هم‌تراز با زمین‌های اطراف می‌شود؛ بنابراین محدودیت‌های بهره‌برداری از هلیل رود در دشت رودبار به حداقل می‌رسد و این یکی از امتیازات زیست‌بومی این منطقه است.

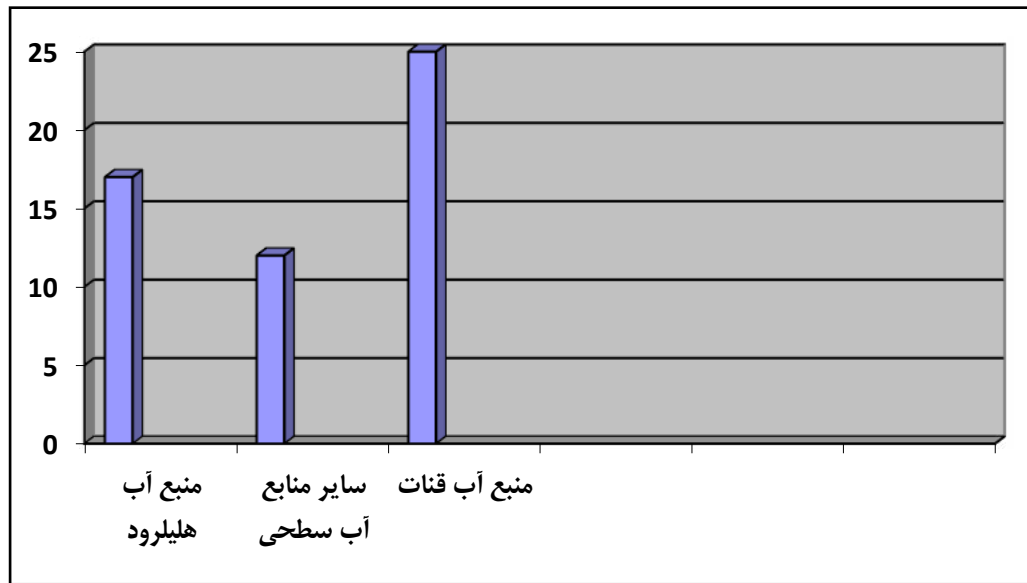
نقشه‌های حاصل از GIS نیز این موضوع را تأیید می‌کند. اغلب محوطه‌ها و آثار استقرار یافت شده، در ارتباط مستقیم و فاصله نزدیک از شبکه آب‌های سطحی شکل‌گرفته‌اند (شکل ۴، نمودار ۲). چنان‌که ۱۷ محوطه معادل ۳۲٪ از آثار، در فاصله کمتر از ۵ کیلومتری از هلیل رود و تحت تأثیر مستقیم این منبع ایجاد شده‌اند. اگرچه ۱۲ محوطه دیگر در بخش مرکزی دشت، با فاصله بیشتری نسبت به هلیل رود جای گرفته‌اند، اما تمامی این ۱۲ محوطه نیز در جوار انشعابات هم‌عرض هلیل رود واقع شده‌اند و به‌نوعی حیات ساکنان آنان نیز به این منبع آبی شاخص وابسته است. ۲۵ محوطه دیگر (۴۶٪) نیز که عموماً بر مخروط‌افکنه‌های حاشیه دشت پراکنده‌اند، در جوار رودهای فصلی منشعب از کوه‌های شمالی و شمال شرقی دشت رودبار جای گرفته‌اند؛ از جمله این رودها با ماهیت فصلی، می‌توان به رودهای استارد، سرجنگل، گهان، میرسعیدی و نیگسون اشاره کرد.

با توجه به ماهیت فصلی رودهای انشعابی در حاشیه دشت و فاصله زیاد از بستر هلیل رود، قاعدتاً منبع آب اصلی سکونتگاه‌های واقع در حاشیه دشت، عاملی جدید بوده است. به استناد پژوهش اخیر و اطلاعات معاونت آب و خاک جهاد کشاورزی کشور (ن. ک. به: عبداللهی، ۱۳۹۱)،

شکل ۴: پراکنش محوطه‌ها و آثار تاریخی دشت رودبار جنوب برپایه منابع آب سطحی (نگارندگان، ۱۴۰۲).

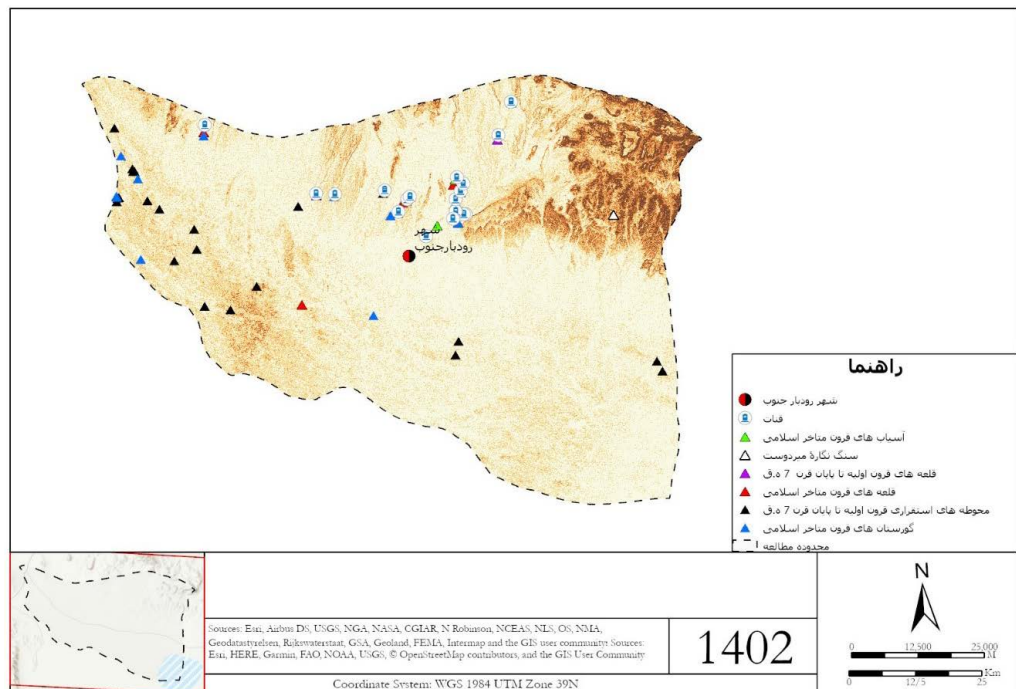
Fig. 4: Distribution of sites and historical monuments of South Rudbar plain based on surface water sources (Authors, 2023).

نمودار ۲: پراکنش محوطه‌ها و آثار تاریخی دشت رودبار جنوب بر پایه منابع آب (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Diag. 2: Distribution of sites and historical monuments of South Rudbar Plain based on water sources (Authors, 2023).

با مجموعه ۱۱۳ رشته‌ای از قنوات در سراسر دشت، به‌ویژه حاشیه غربی آن مواجه هستیم؛ البته در این پژوهش تنها قنوات نزدیک به محوطه‌های یافت شده، مطالعه شده است (شکل ۵). به‌طورکلی، از مجموع ۵۴ محوطه و اثر دوران اسلامی در دشت رودبار جنوب، ۲۵ محوطه و اثر، معادل ۴۶٪، واقع در مخروط‌افکنه‌ها و مناطق کوهپایه‌ای، با فاصله کمتر از ۵۰ متر از مظهر قنوات

شکل ۵: پراکنش محوطه‌ها و آثار تاریخی دشت رودبار جنوب بر پایه مظهر قنوات (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Fig. 5: Distribution of sites and historical monuments in the South Rudbar Plain based on the Qanavat (Authors, 2023).

شکل گرفته‌اند. همان‌طور که پیش‌تر در مبحث بسترهای جغرافیایی دشت رودبار اشاره شد، باتوجه به ویژگی سطح مخروط‌افکنه‌های حاشیه دشت که از آبرفت‌های درشت تشکیل شده‌اند، این مناطق به‌عنوان بستر اصلی مظهر قنوت، دارای قابلیت کشاورزی نیستند و امروزه نیز به‌ندرت زمین‌های کشاورزی و باغ‌ها در این سطوح قرار گرفته‌اند؛ بنابراین می‌توان منابع آب مستخرج از قنوت این حدود را در ارتباط با معیشت کوچ‌روی تحلیل و تبیین کرد. «انجم‌روز» نیز با تحلیلی مشابه، سکونتگاه‌های بخش‌های شمالی حوزه فرهنگی هلیل‌رود در حاشیه دشت جیرفت و عنبرآباد را منتسب به گروه‌های کوچ‌رو می‌داند (انجم‌روز، ۱۳۹۴: ۶).

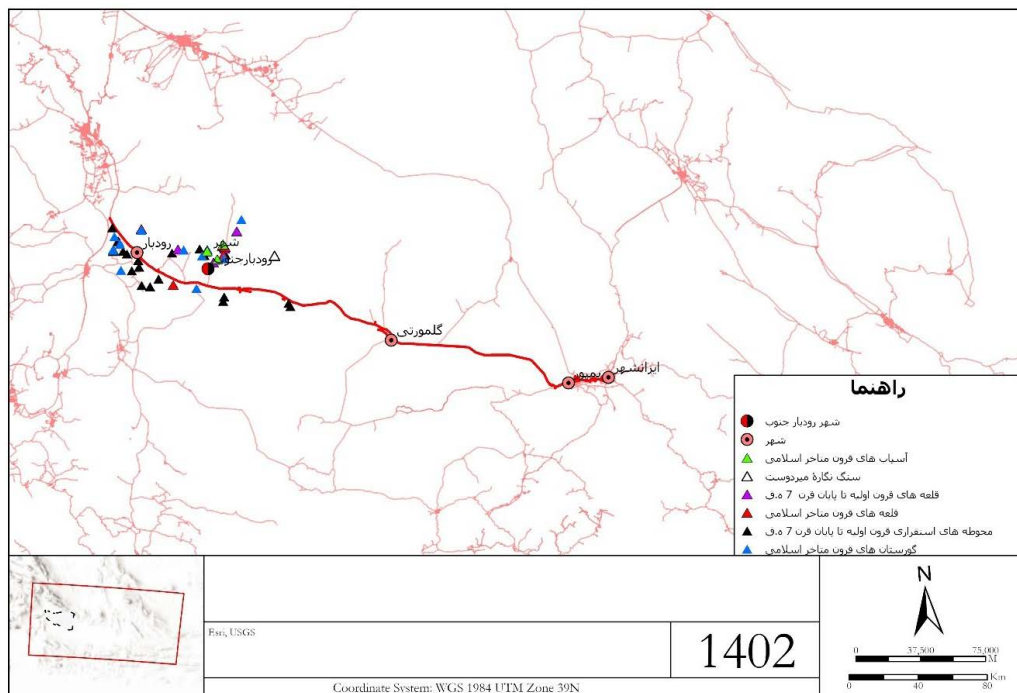
همان‌طور که تحلیل شد، بررسی میزان هم‌بستگی میان دو عامل فاصله از منبع آب هلیل‌رود و قنوت به‌عنوان متغیرهای ثابت و تعداد محوطه‌ها و آثار یافت‌شده به‌عنوان متغیر وابسته، نشان‌دهنده هم‌بستگی بسیار قوی است؛ به این معنا که در نواحی جنوب‌شرقی و شرق دشت رودبار که از بستر هلیل‌رود فاصله زیادی دارد و شواهدی از قنات نیز در آن نواحی شناسایی نشده است، هیچ محوطه یا اثری یافت نشده است. تنها استثنا، چهار محوطه استقرار در شرقی‌ترین بخش حوزه مرکزی دشت رودبار است که دلایل مکان‌گزینی آن‌ها در بحث متغیر راه‌ها بررسی خواهد شد.

ج) پراکنش سکونتگاه‌ها در ارتباط با راه‌ها

گذرگاه‌های طبیعی و راه‌ها، امکان برقراری روابط اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و برهم‌کنش‌های جوامع مختلف را مقدور می‌کنند. این راه‌ها، ازسویی جبر زیست‌محیطی پیش‌روی انسان را بازتاب می‌کند، و ازسوی دیگر گواه تلاش او برای غلبه بر این جبر است (گراوند و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۹۳). حوزه فرهنگی هلیل‌رود نیز از دیرباز یکی از گذرگاه‌های مهم و چهارراه‌های ارتباطی بوده است. شهر اسلامی جیرفت، به‌عنوان شهر شاخص حوزه فرهنگی هلیل‌رود، از بزرگ‌ترین و مهم‌ترین مراکز تجاری بوده که جغرافی‌نویسان قدیم آن را شهری به درازای دو فرسنگ و محل تجمع بازرگانان با مبدأ خراسان و سگستان دانسته‌اند (اصطخری، ۱۳۷۳: ۱۶۶). بازرگانان صاحب‌انبار در موضع قُمادین (محل تجمع تجار، محله‌ای در شهر قدیم جیرفت)، کالاهای پرقیمت از: چین، ماوراءالنهر، ختا، هندوستان، خراسان، زنگبار، مصر، یونان، ارمنیه، عراق و آذربایجان را در انبارهای قُمادین نگه‌داری می‌کردند (لسترنج، ۱۳۸۶: ۳۳۸). حوزه فرهنگی هلیل‌رود علاوه بر این که حلقه ارتباطی مهم خلیج فارس به مرکز ایران بوده است، بارانداز کالاهای متعدد از سرزمین‌های شرقی و غربی ایران و درحقیقت حلقه ارتباطی سند و مناطق غربی فلات ایران نیز محسوب می‌شده است. متون کهن جغرافیایی به راه‌های زیادی با ماهیت تجاری در حوزه هلیل‌رود اشاره می‌کنند، اما دو مسیر از همه مهم‌تر بوده‌اند؛ مسیر اول که مهم‌ترین مسیر تجاری حوزه هلیل‌رود بود و در متون جغرافیایی سده‌های اولیه اسلامی به کرات از آن یاد شده است (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۷۵؛ اصطخری، ۱۳۷۳: ۱۴۵)، مسیری بود که هرمزکهن (میناب امروزی) در کرانه خلیج فارس را به مرکز ایران پیوند می‌داد. «بارتولد» معتقد است راهی که از بندر هرمز می‌آمد با راهی که از هندوستان و جالق می‌آمد در منطقه جیرفت به هم متصل می‌شده است (بارتولد، ۱۹۹: ۱۳۷۲). مسیر دوم که بعد از مسیر هرمز-جیرفت، در جایگاه دوم اهمیت در حوزه هلیل‌رود قرار داشت، مسیر ارتباطی این حوزه به حدود سند و سیستان بود. صاحب‌کتاب البلدان (یعقوبی، ۶۲: ۱۳۴۲) در سده سوم هجری قمری، در ذکر منازل راه‌های آن دوران، از مسیر جیرفت به رتق (؟) و دهقان (کریمیان و همکاران، ۲۷: ۱۳۹۷) و سپس به بل (ن. ک. به: خسروی، ۱۳۹۳) و فهرج (ن. ک. به: نظامی، ۱۳۹۹) یاد کرده و در ادامه، این مسیر را به منطقه فنزبور، شهری بزرگ در حوزه مکران، متصل و مرتبط دانسته است (یعقوبی، ۱۳۴۲: ۶۲)؛ البته برای ارتباط با نواحی شرقی، از مسیرهای متعددی نام‌برده شده است.

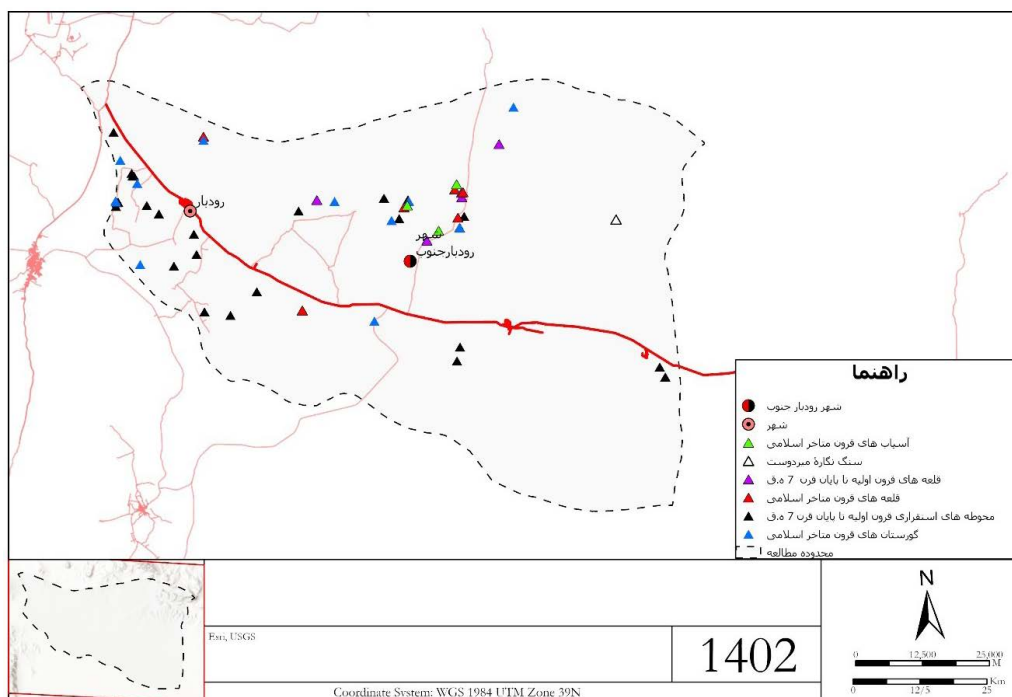
«ابن خردادبه» دیگر جغرافیدان سده سوم هجری قمری، از مسیری یاد کرده که از جیرفت به بم، از بم به رودخانه سلیمان (احتمالاً موضعی واقع در دشت بم امروزی)، از رودخانه سلیمان به دهقان (دلگان)، از دهقان به مکران و از مکران بعد از ۶۲۵ فرسخ به سند می رسیده است (ابن خردادبه، ۴۳: ۱۳۷۱)؛ هم چنین بر پایه منابع کهن، حوزه فرهنگی هلیل رود از طریق گردنه دهبکری به بم و شهداد و نهایتاً خراسان متصل می شده است (افضل الدین کرمانی، ۱۳۸۶: ۸). بعضی از پژوهشگران اعتقاد دارند حوزه هلیل رود از طریق امجز و جشار به سیستان متصل می شده است (خیراندیش، ۱۳۸۲: ۱۴۱).

با مقدمه فوق و درک اهمیت و موقعیت استراتژیک حوزه هلیل رود، به تحلیل مکانی و پراکندگی سکونتگاه ها و شواهد استقرار دشت رودبار جنوب و پراکندگی سکونتگاه ها نسبت به راهی پرداخته شده است که از جیرفت به منزلگاه های رتق و دهقان و بل و فهرج می رسیده و سپس وارد حوزه مکران می شده و به سمت نواحی شرقی امتداد می یافته است (شکل ۶ و ۷)؛ اگرچه در این مجال نمی گنجد، اما بنا به اعتقاد پژوهشگران، با توجه به ترتیب منظم منزلگاه های مورد اشاره و هم چنین مکان یابی دهقان در دلگان امروزی و فاصله ۱۹ کیلومتری این منطقه تا شهر رودبار جنوب کنونی، پربی راه نیست اگر موضع «رتق» را جایی حوالی شهر رودبار امروزی و در دشت مورد مطالعه بدانیم. با توجه به عدم یافت شواهدی سطحی مرتبط با راه مذکور، مسیر امروزی رودبار به ایرانشهر را که از شهرهای دلگان و بمپور نیز می گذرد، معیار مسیر باستانی منطقه قرار داده و آثار یافت شده براساس آن سنجش شده اند. براساس خروجی حاصل از این تحلیل، ۱۷ محوطه با امتداد خطی و معنادار در جهت غربی- شرقی، به فاصله ۵۰۰ متر تا ۵ کیلومتر نسبت به راه ارتباطی اصلی منطقه (مسیر رودبار به ایرانشهر) قرار دارند. مهم ترین محوطه های این مجموعه برای تبیین مسیر تجاری- ارتباطی دوران اسلامی دشت رودبار، چهار محوطه به صورت جفت دوتایی هستند که در انتهای شرقی دشت رودبار قرار دارند (نقشه ۶، نمودار ۳). از سویی با عنایت به فاصله بیش از ۲۰ کیلومتری این محوطه ها نسبت به مجرای اصلی هلیل رود و هم چنین

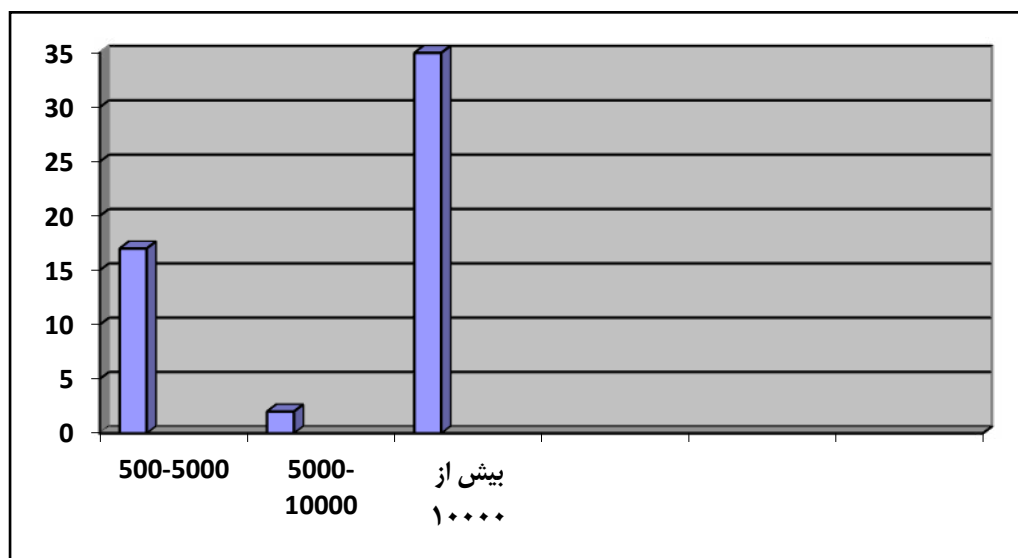

شکل ۶: مسیر ارتباطی امروزی رودبار جنوب به ایرانشهر (فهرج کهن) (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Fig. 6: Today's communication route from South River to Iranshahr (Old Fahraj) (Authors, 2023).

شکل ۷: پراکنش محوطه‌ها و آثار تاریخی دشت رودبار جنوب بر پایه مسیر رودبار جنوب به ایرانشهر (فهرج کهن)، (نگارندگان، ۱۴۰۲).
Fig. 7: The distribution of sites and historical monuments of South Rudbar plain based on the route of South Rudbar to Iranshahr (Fahraj Kohn) (Authors, 2023).

نمودار ۳: پراکنش محوطه‌ها و آثار تاریخی دشت رودبار جنوب بر پایه مسیر رودبار جنوب به ایرانشهر (نگارندگان، ۱۴۰۲).
Diag. 3: Distribution of sites and historical monuments of South Rudbar Plain based on the route of South Rudbar to Iranshahr (Authors, 2023).

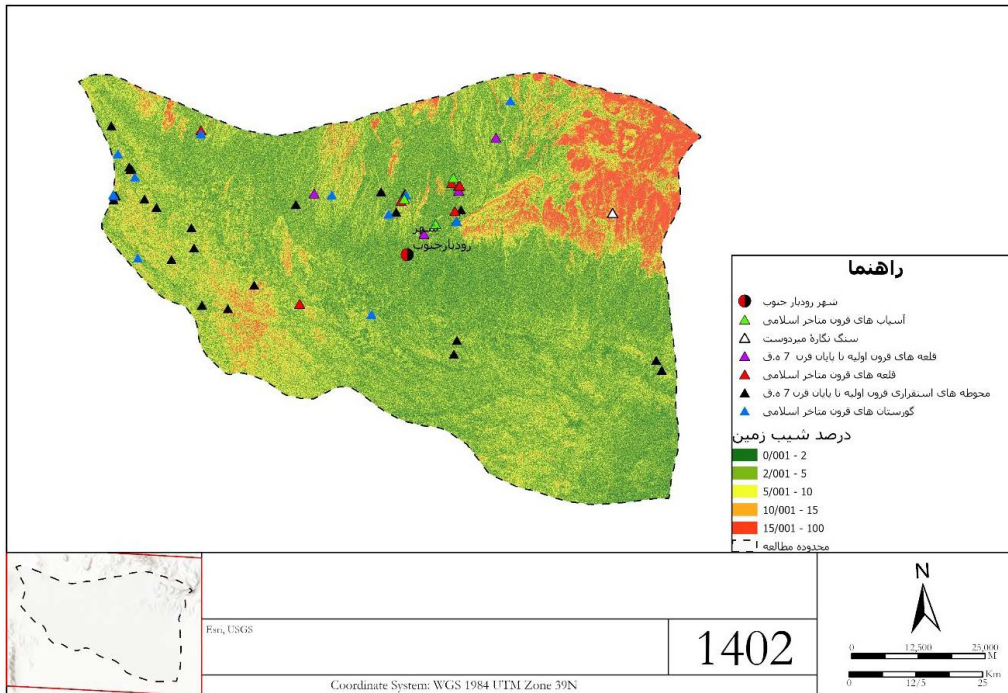
عدم بهره‌مندی اراضی سطح آن‌ها از انشعابات موازی آن، و ازسوی دیگر عدم وجود آثار قنات در اطراف این محوطه‌ها که گواه عدم قابلیت‌های محیطی آن حدود اعم از قابلیت‌های کشاورزی و دامداری است، تأثیر عامل راه و تجارت خود را نمایان‌تر نشان می‌دهد و به نظر می‌رسد دست‌کم در این چهار محوطه، بخش عمده‌ای از معیشت از طریق تجارت تأمین می‌شده است. اطلاعات حاصل از دقت در متون تاریخی جغرافیایی کهن نشان می‌دهد مسیر تجاری حوزه سند و سیستان

به جیرفت، از این منطقه می‌گذشته است؛ بنابراین وجود مراکز جمعیتی و شهرک‌هایی با کارکرد منزلگاهی دور از انتظار نیست. لازم به ذکر است که براساس نقشه کاربری اراضی نیز (ر. ک. به: ادامه مطالب) عدم وجود قابلیت‌های خاص زیست محیطی در این محدوده، فارغ از بحث جاده، تأیید می‌شود.

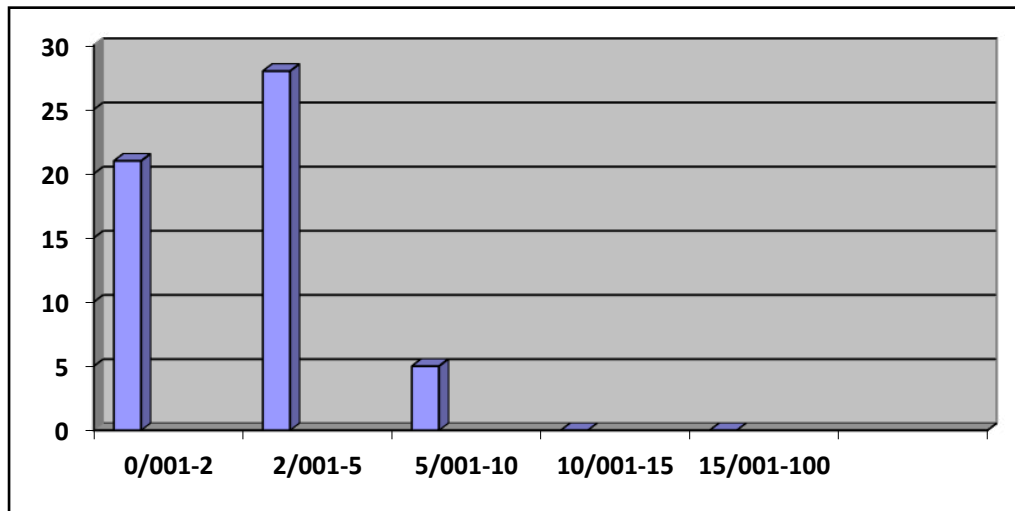
د) پراکنش سکونتگاه‌ها نسبت به میزان و جهت شیب زمین

در تبیین تأثیر عوامل توپوگرافی در پراکنش سکونتگاه‌های انسانی، عامل شیب یکی از مهم‌ترین آن‌ها است (مخدوم، ۱۳۷۲: ۱۰۵)؛ چنان‌که امروزه محققان در پژوهش‌های علوم مختلف، ناگزیر به استناد به نقشه‌های مستند بر این عامل هستند (فهودی: ۱۳۷۰: ۸۳). با عنایت به اهمیت عامل شیب در انواع کاربری‌های کشاورزی، عمرانی و مسکونی، تحلیل این متغیر به همراه سایر متغیرهای محیطی، زمینه‌ساز سنجش توان‌های سرزمینی هر منطقه را فراهم می‌آورد (مخدوم، ۱۳۷۲: ۱۰۵). عموماً اراضی با شیب کمتر از ۱۵٪، مطلوب‌ترین مکان‌ها برای انجام فعالیت‌های کشاورزی و باغبانی قلمداد می‌شود که در ارتباط با ویژگی‌های مساعد یا نامساعد انواع دیگر عوامل محیطی و غیرمحیطی، در افزایش کیفی و کمی تولیدات کشاورزی مؤثر است (خسروتهرانی، ۱۳۸۲: ۸۶). افزون بر میزان شیب، جهت شیب که بر مبنای حداکثر تغییرات شیب بر مبنای زاویه محاسبه می‌شود (عظیمی حسینی و همکاران، ۱۳۸۹: ۶۸)، در تحلیل پراکنش سکونتگاه‌های کهن اهمیت دارد. این عامل، در تبیین مقدار انرژی خورشید که توسط خاک دریافت می‌شود، به عنوان متغیر مؤثر بر درجه حرارت هوا و خاک و هم‌چنین میزان آب قابل دسترس خاک، تعیین‌کننده است (سروشوق و همکاران، ۱۳۹۱: ۷۸)؛ بنابراین، در شیب‌های مختلف، پوشش‌های گیاهی متنوع پدید می‌آید. تفاوت درجه حرارت در انواع شیب، شامل سطوح شیب‌داری که خورشید مستقیم بر آن‌ها می‌تابد، سطوحی که خورشید تا حدودی بر آن‌ها می‌تابد و سطوح شیب‌داری که نور خورشید اصلاً آن‌ها را دربر نمی‌گیرد، بسیار بارز است (ن. ک. به: گریک، ۱۳۸۸). به همین علت امروزه عموماً در مناطق سردسیر، شیب رو به گرما و در مناطق گرمسیر، شیب پشت به گرما برای ایجاد سکونتگاه انتخاب می‌شوند (ساریخانی و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۰۹). با توجه به تدابیر و تجارب گذشتگان برای تأمین آسایش دمایی در معماری و بهره‌وری انرژی، به نظر می‌رسد می‌توان این الگو را به ادوار تاریخی گذشته نیز نسبت داد.

برپایه نقشه پراکنش محوطه‌ها و آثار فرهنگی مرتبط با استقرارسده‌های متأخر اسلامی نسبت به میزان شیب، با حوزه سرزمینی نسبتاً مسطحی روبه‌رو هستیم (شکل ۸، نمودار ۴). درواقع دشت رودبار تلفیقی از واحدهای «دشت‌های سه‌گانه در بخش انتهایی مخروط افکنه‌ها»، «دشت‌های سیلابی» و «دشت‌های رسوبی» در حوضه رودخانه هلیل رود است؛ اگرچه در اغلب نواحی دشت رودبار، وضعیتی نسبتاً مسطح با طبقه شیب ۰-۲٪ بروز پیدا می‌کند، اما به نظر می‌رسد نوعی تلاش برای استفاده از بخش‌های پرشیب‌تر با طبقه شیب ۲-۵٪ برای اسکان وجود دارد. با این همه، فارغ از دامنه‌های ارتفاعات، با دشتی وسیع و نسبتاً هموار مواجه هستیم که تمامی محوطه‌ها در این محدوده با نهایت شیب ۵٪ شکل گرفته‌اند؛ بنابراین، از نظر رابطه میان موقعیت محوطه‌ها و شیب زمین، تفاوت قابل‌ذکری میان محوطه‌ها وجود ندارد و تمامی آن‌ها در شیب‌های ملایمی ایجاد شده‌اند. با تحلیل آثار یافت شده، در مجموع ۲۱ اثر (۳۹٪) در بخش‌های نسبتاً هموار با نهایت شیب ۲٪ واقع شده‌اند. سایر آثار نیز غالباً در دامنه شمالی دشت و نواحی کوهپایه‌ای بر سطوحی با نهایت شیب ۵٪ و در طیفی از جهات شیب جنوبی، جنوب شرقی و جنوب غربی قرار گرفته‌اند (شکل ۹). با توجه به این‌که دشت رودبار از نواحی گرمسیر حوزه هلیل رود محسوب می‌شود، به نظر می‌رسد جهت شیب با گرایش جنوبی چندان منطقی نباشد؛ لذا به نظر می‌رسد

شکل ۸: پراکنش محوطه‌ها و آثار تاریخی دشت رودبار جنوب بر پایه درصد شیب زمین (نگارندگان، ۱۴۰۴).
Fig. 8: Distribution of sites and historical monuments of South Rudbar plain based on the percentage of land slope (Authors, 2023).

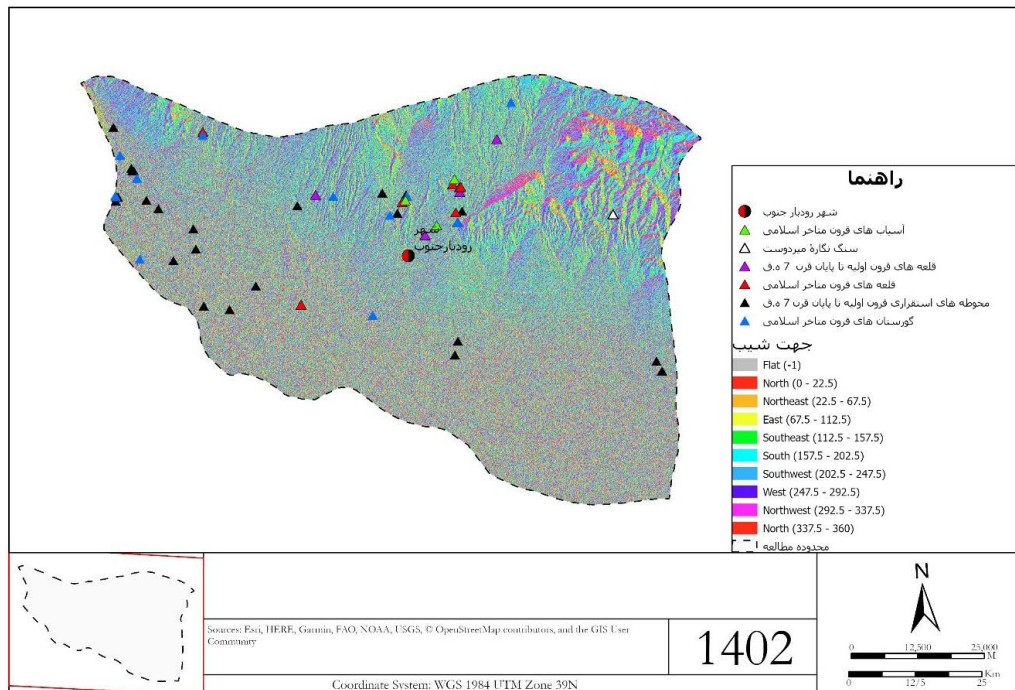
نمودار ۴: پراکنش محوطه‌ها و آثار تاریخی دشت رودبار جنوب بر پایه درصد شیب زمین (نگارندگان، ۱۴۰۴).
Diag. 4: Distribution of sites and historical monuments of South Rudbar Plain based on the percentage of land slope (Authors, 2023).

عوامل محیطی دیگر، اهمیت تعیین کننده‌تری در مکان‌گزینی داشته‌اند؛ ازسوی دیگر با توجه به نهایت شیب ۰.۵٪، نمی‌توان شیب زمین را عامل چندان تأثیر گذاری جهت مکان‌یابی استقرارهای موجود قلمداد کرد.

ه) پراکنش سکونتگاه‌ها نسبت به کاربری زمین

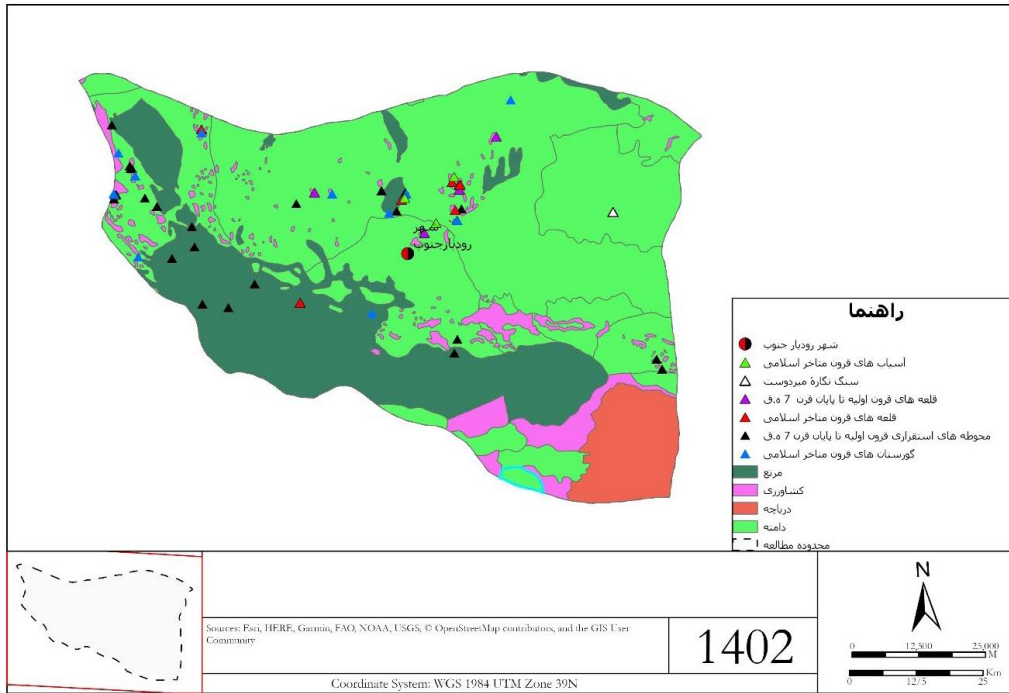
نوع کاربری اراضی، در ارتباط مستقیم با توان بالقوه اراضی و زمین‌های کشاورزی هر منطقه، وابسته

به نوع خاک، شیب بستر، ارتفاع از سطح دریا، اقلیم و متغیرهایی از این دست است (آجرلو، ۱۳۹۱: ۱)؛ بنابراین با توجه به شکل گیری این عوامل در درازمدت و تغییرات بسیار کُند در کاربری اراضی در طول زمان، می توان کاربری اراضی امروزی را به سده های اسلامی نیز تعمیم داد و نحوه پراکنش سکونتگاه های دوران اسلامی را نسبت به کاربری اراضی امروزی، از جمله کشاورزی یا مرتعی و چراگاهی ارزیابی کرد. در نتیجه دسته بندی اراضی دشت رودبار بر مبنای نوع کاربری در عصر حاضر، چهار نوع کاربری شامل: مرتع، کشاورزی، دامنه و بستر دریاچه جازموریان مطالعه شد. با استناد به نقشه خروجی بر حسب نوع کاربری، به نظر می رسد این عامل نیز در پراکنش سکونتگاه ها و سایر آثار مؤثر بوده است (شکل ۹). اراضی تفکیک شده با عنوان «دامنه» با ۳۸۹۳ کیلومتر مربع معادل ۶۳/۵٪ از کل حوزه سرزمینی دشت رودبار (۶۱۷۰ کیلومتر مربع)، بیشترین مساحت را دربر می گیرند. اراضی با کاربری مرتع، کشاورزی و بستر رودخانه نیز با مساحت های ۱۵۷۰ کیلومتر مربع (۲۵٪)، ۳۶۴ کیلومتر مربع (۶٪) و ۳۴۱ کیلومتر مربع (۵/۵٪) هستند. نکته قابل ذکر در توصیف وضعیت اراضی کشاورزی این است که به استثناء بخش انتهایی جنوب شرقی دشت رودبار و متصل به بستر جازموریان که مساحت اراضی کشاورزی آن بسیار کلان است، مابقی اراضی متناسب به این دسته، به صورت مساحت های بسیار کوچک در سرتاسر محدوده و سطح اراضی دامنه ای پراکنده اند. بر پایه تحلیل ها، ۳۱ اثر معادل ۵۷٪ کل آثار دشت رودبار در بستر مرتع یا با فاصله کمتر از ۵۰۰ متر نسبت به حدود آن قرار گرفته اند. مابقی محوطه ها با تمرکز معنادار در بخش شمالی دشت، احتمالاً نزدیک به مراتع کوهستانی و در جوار زمین های خرد کشاورزی ایجاد شده اند. در بخش جنوب شرقی دشت و متصل به بستر جازموریان با وجود گسترش وسیع اراضی کشاورزی، هیچ گونه سکونتگاه و اثری در رابطه با آن یافت نشد. شاید بتوان این پدیده را بر پایه وضعیت باتلاقی و وسعت بیشتر بستر جازموریان در دوران گذشته تحلیل کرد. در مجموع، با توجه به منظر توصیف شده، به نظر می رسد این الگوی پراکنش در ارتباط مستقیم با ساختار معیشتی کوچ روی با سطح وسیع تر و ساختار کشاورزی در سطح خردتر در دوران اسلامی در دشت رودبار قابل تفسیر است.

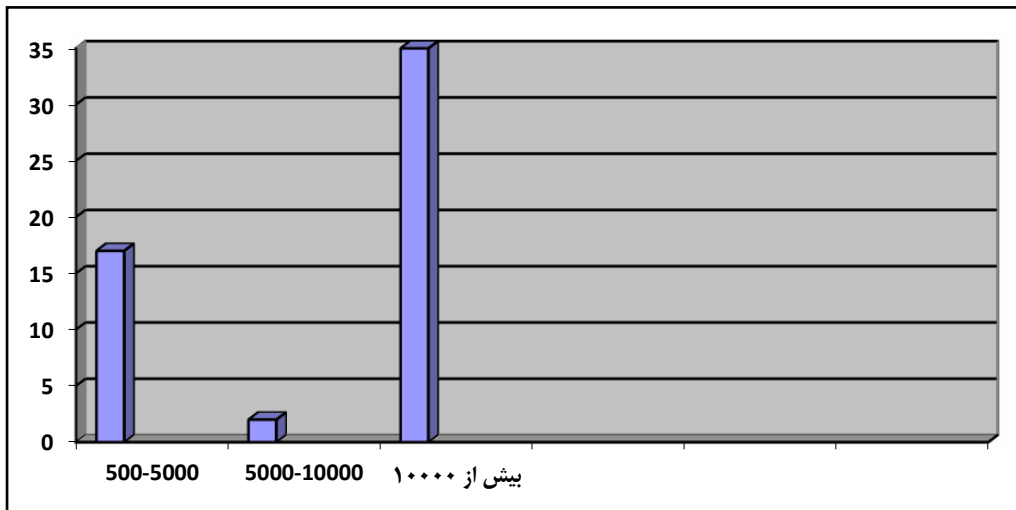

شکل ۹: پراکنش محوطه ها و آثار تاریخی دشت رودبار جنوب بر پایه جهت شیب زمین (نگارنگان، ۱۴۰۲).

Fig. 9: Distribution of sites and historical monuments in the South Rudbar plain based on the direction of the land slope (Authors, 2023).

شکل ۱۰: پراکنش محوطه‌ها و آثار تاریخی دشت رودبار جنوب بر پایه کاربری زمین (پوشش گیاهی). (نگارندگان، ۱۴۰۲).
 Fig. 10: Distribution of sites and historical monuments of South Rudbar plain based on land use (vegetation) (Authors, 2023).

نمودار ۵: پراکنش محوطه‌ها و آثار تاریخی دشت رودبار جنوب بر پایه کاربری زمین (نگارندگان، ۱۴۰۲).
 Diag. 5: Distribution of sites and historical monuments of South Rudbar Plain based on land use (Authors, 2023).

بحث و تحلیل (تأثیر زیست‌محیط بر شیوه استقرار و معیشت جوامع دوران اسلامی در دشت رودبار)

با توجه به وضعیت دوگانه دشت-کوهستان در حوزه فرهنگی هلیل رود، شاخصه اقلیمی شاخص این حوزه فرهنگی، تنوع اقلیمی است. متون تاریخی و جغرافیایی صدر اسلام نیز دو اقلیم کاملاً متفاوت را در این ناحیه معرفی می‌کنند و در کنار آبادی‌هایی با هوای گرم - عمدتاً در دشت‌ها - از مناطق بیلاقی با هوای سرد، میوه‌های سردسیری و حتی سوغات برف نام می‌برند (اصطخری،

۱۳۷۳؛ ابن حوقل، ۱۳۴۵؛ مقدسی، ۱۳۶۱؛ حدودالعالم، ۱۳۷۲). «مارکوپولو» ضمن بازدید از شهر جیرفت، آن منطقه را بسیار گرم توصیف کرده است (مارکوپولو، ۱۳۶۳: ۴۶). در متون دوره صفوی نیز جیرفت و رودبار و کهنوج، مناطقی با اقلیم متفاوت نسبت به نواحی شمالی استان توصیف شده‌اند که بزرگان و کلانتران کرمان گاهی در ماه‌های آخر سال (فروردین و اسفند) در دشت‌های منطقه به تفرج و شکار می‌پرداختند و در تابستان، به بیلاقات جبال بارز و ساردوییه می‌رفتند (مشیزی، ۱۳۶۹: ۴۰۳-۴۱۴).

این تنوع و دوگانگی اقلیمی و قابلیت‌های زیست محیطی دشت رودبار، از جمله کوه‌های بلند با هوای معتدل و دشت‌های وسیع و حاصلخیز، باعث شده تا یکی از مهم‌ترین حوزه‌های تجمع گروه‌های انسانی برپایه سازمان‌های معیشتی کشاورزی و کوچ‌روی در این منطقه شکل بگیرد. اولین اشارات تاریخی به شیوه استقرار کوچ‌روی و معیشت مبتنی بر آن در دوران اسلامی در رودبار را می‌توان به اقوام قفص (کوفج)، بلوص (بلوچ) و اقوام بارز نسبت داد. قفص‌ها به عنوان قبایل کوهستانی، در سده‌های نخست اسلامی در منطقه‌ای کوهستانی «جبل القفص» سکونت داشتند و معیشت آن‌ها مبتنی بر کوچ‌روی بود (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۳۸). در کنار اقوام قفص، غالباً از اقوامی موسوم به «بلوص» نام برده می‌شود. جغرافی دانان اسلامی بلوص (بلوچ) را طایفه‌ای می‌دانند که در دامنه کوه‌های قفص ساکن بوده، اغنام و احشام داشته و خانه‌هایشان چادرهایی بافته شده از موی گوسفند بوده است (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۷۵؛ اصطخری، ۱۳۷۳: ۱۶۵)؛ در واقع، موطن اصلی این گروه، جانب شرقی کوه‌های قفص و پای کوه بود که به طرف حاشیه‌های سفلی کویر بیلاق و قشلاق می‌کردند (لسترنج، ۱۳۸۶: ۳۳۹). روایت منابع تاریخی درباره سکونت این جوامع در چادرهایی با موی گوسفند نشان‌دهنده موقتی بودن خانه‌های آن‌ها و غلبه استقرار کوچ‌نشینی بر یکجانشینی در صدر اسلام در دشت رودبار است. حضور این اقوام و گروه‌های انسانی به عنوان جوامعی کوچ‌رو و ساکن در دشت رودبار در حالی در منابع صدر اسلام ثبت شده است که پس از آن و در سده‌های میانی اسلامی، شاهد افزایش محوطه‌های یکجانشینی در حوزه فرهنگی هلیل رود هستیم (جدول ۱) و این موضوع، تغییر در شیوه استقرار از کوچ‌نشینی به یکجانشینی یا دست‌کم، رواج دوگانه «کوچ‌نشینی-یکجانشینی» به صورت هم‌زمان و تحول شیوه‌های معیشت مبتنی بر آن را نشان می‌دهد؛ در حالی که از بازه سده ۷ تا ۱۰ ه.ق. و پس از آن در دوران متأخر اسلامی، تقریباً هیچ محوطه تاریخی - با هویت شهری یا روستایی - در این ناحیه شناخته نشده است و با توجه به شناسایی گورستان‌ها، آسیاب‌ها و قلعه‌هایی متعلق به سده‌های متأخر اسلامی، نابودی استقرارهای یکجانشینی و رشد استقرارهای کوچ‌روی را در این بازه زمانی شاهد هستیم؛ بدین ترتیب که گورستان‌ها و آسیاب‌های سده‌های متأخر اسلامی در دشت رودبار، معرف استقرارهای کوچ‌روی و احتمالاً قلعه‌ها نیز معرف ساختارهای دفاعی و امنیتی برای پناه گرفتن جمعیت‌های کوچ‌رو دشت رودبار در هنگام بروز خطر بوده‌اند.

نتیجه‌گیری

دشت رودبار در انتهای جنوبی حوزه فرهنگی هلیل رود و منطبق بر شهرستان امروزی رودبار جنوب، از توان زیست محیطی مطلوب، از جمله آب دائمی هلیل رود، دشت حاصلخیز و وسیع و ارتفاعات مرتعی در شمال و شمال شرقی برخوردار بوده و به واسطه ظرفیت جغرافیایی و مسیر ارتباطی سند و سیستان به جیرفت، زمینه‌ساز حضور جوامع انسانی در دوران اسلامی بوده است. برپایه تحلیل وضعیت پراکنش سکونتگاه‌ها و شواهد استقراری دوران اسلامی و با عنایت به عوامل زیست محیطی، سه ساختار استقراری در ارتباط با زمین‌های کشاورزی، مراتع و راه، تبیین می‌شود. منظر جغرافیایی دشت رودبار به دو بخش دشت مرکزی و مناطق حاشیه‌ای شامل سطح مخروط افکنه‌ها تا

کوه‌پایه‌ها تقسیم می‌شود. سراسر این دو بخش، منطبق با بسترهای ایجاد سکونتگاه‌ها، از شیب معتدل، یکسان و غیر مؤثری پیروی می‌کند. به نظر می‌رسد چشم‌انداز فرهنگی دشت رودبار در دوران اسلامی، بیشتر تحت تأثیر متغیرهای ارتفاع، کاربری زمین و راه شکل گرفته است. در مجموع، در نتیجه تحلیل‌ها، از مجموع ۵۴ محوطه و اثر دوران اسلامی، ۵۰ نقطه ثبت شده به صورت ترکیبی تحت تأثیر منابع آب سطحی هلیل رود و قنوات و هم‌چنین در ارتباط با مراتع وسیع و اراضی کشاورزی خرد و پراکنده مکان‌گزینی شده‌اند. چهار محوطه دیگر در انتهای شرقی دشت مرکزی، با توجه به عدم قابلیت‌های زیست‌محیطی بستر شکل‌یابی آن‌ها، تنها در ارتباط با مسیر ارتباطی رودبار به ایرانشهر (منطبق با بخشی از مسیر کهن جیرفت-فهرج-سند) تبیین می‌شوند و به احتمال، صرفاً به عنوان منزلگاه‌هایی در مسیر تجاری موجودیت داشته‌اند؛ البته گذشته از این چهار محوطه، مکان‌گزینی ۱۳ محوطه/اثر دیگر در دشت مرکزی رودبار، افزون بر این که ارتباط معناداری نسبت به عوامل ارتفاع و کاربری زمین نشان می‌دهد، تحت تأثیر راه اخیر نیز قرار داشته‌اند؛ به طور کلی، تحت تأثیر عوامل جغرافیایی و زیست‌بوم دشت رودبار، معیشت غالب مردم منطقه در دوران اسلامی برپایه تأمین منابع از طریق دامداری، کشاورزی و تجارت شکل گرفته است.

سپاسگزاری

از همکار عزیز آقای علی دانشی (کارشناس ارشد میراث فرهنگی کرمان) بابت در اختیار قرار دادن مواد اطلاعاتی مرتبط با پژوهش و هم‌چنین داوران گرانقدری که با ارائه توصیه‌های ارزشمند خود در بهبود کیفیت این مقاله نقش داشتند، سپاسگزاری می‌کنیم.

مشارکت درصدی نویسندگان

مقاله حاضر مستخرج از رساله دکتری نویسنده اول، با راهنمایی نویسنده دوم (در مقام استاد راهنمای دوم) و نویسنده سوم (در مقام استاد مشاور اول) است؛ بر همین اساس این اثر به صورت مشارکتی و با همکاری هر سه نویسنده به صورت یکسان و برابر به انجام رسیده است.

تعارض منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع دهی، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

کتابنامه

- ابن حوقل، ابوالقاسم محمد، (۱۳۴۵). صورة الأرض. ترجمه جعفر شعار، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن خردادبه، (۱۳۷۱). مسالك و ممالک. ترجمه سعید خاکرند با مقدمه‌ای از: آندره میکلی، تهران: موسسه مطالعات و انتشارات تاریخی میراث ملل.
- امیرحاجلو، سعید، (۱۳۹۳). «تبیین نقش متغیرهای بوم‌شناسی در حیات شهر اسلامی جیرفت». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۷(۴): ۱۷۳-۱۹۲. https://nbsb.basu.ac.ir/article_994.html
- استرالر، آرتور، (۱۳۶۸). «تحلیل‌های کمی لندفرم‌های فرسایشی». ترجمه سعید خدائیان، مجله رشد آموزش جغرافیا، ۱۸: ۴۱-۴۴. <https://www.roshdmag.ir/fa/magazine2/showissue/2272>
- افشین، یداله، (۱۳۷۳). رودخانه‌های ایران. جلد اول، تهران: نشر وزارت نیرو.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم، (۱۳۷۳). ممالک و مسالک. ترجمه محمد بن اسعد بن عبدالله تستری، تهران: موقوفات محمود افشار یزدی.

- انجم‌روز، سلمان؛ و دانشی، علی، (۱۳۹۴). «بررسی قوم‌شناختی راهبردهای ذخیره‌سازی غذا در میان کوچ‌نشینان به‌رآسمانی جیرفت، همراه با جهت‌گیری‌های باستان‌شناختی (قوم باستان‌شناختی)». دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران. دانشگاه بیرجند، ۱: ۱-۱۷.
- بارتولد، ولادمیروویچ، (۱۳۷۲). تذکره جغرافیای تاریخی ایران. ترجمه حمزه سردادور، تهران: توس.
- افضل‌الدین کرمانی، احمدبن‌حامد، (۱۳۸۶). سلجوقیان و غز در کرمان. به تصحیح: باستانی پاریزی، تهران: علم.
- تنبرگ، مارگارتا، (۱۳۸۷). «بهره‌برداری و استفاده از گیاهان در مناطق مرزی هند و ایران در دوران‌های مس‌سنگی و مفرغ مبتنی بر تحقیقات گیاه‌باستان‌شناسی». مجموعه مقالات نخستین همایش بین‌المللی باستان‌شناسی تمدن حوزه هلیل رود ۱۳۸۳، به‌کوشش: دکتر یوسف مجیدزاده، کرمان: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
- چوبک، حمیده، (۱۳۸۳). «تسلسل فرهنگی جازموریان؛ شهر قدیم جیرفت». رساله دکتری، دانشگاه تربیت مدرس (منتشر نشده).
- چوبک، حمیده، (۱۳۹۱). «سفالینه‌های دوران اسلامی شهر کهن جیرفت». مطالعات باستان‌شناسی، ۴(۱): ۸۳-۱۱۲. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2012.35377>
- حدود العالم من المشرق الی المغرب، (۱۳۷۲). ترجمه میرحسین‌شاه، تهران: دانشگاه الزهراء.
- خسروی، خسرو، (۱۳۹۳). دایرةالمعارف جهان اسلام. جلد ۴: مقاله بمپور.
- دارک، کن. آر.، (۱۳۸۷). مبانی نظری باستان‌شناسی. ترجمه کامیار عبدی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- دانشی، علی، (۱۳۹۷). «شناسایی و مطالعه پراکنش فرهنگ‌های دشت رودبار جنوب، حوزه فرهنگی هلیل رود (از دوره مس‌وسنگ تا دوره اسلامی)». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۸(۱۶): ۱۰۳-۱۲۲. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2018.15800.1718>
- دانشی، علی؛ و اسکندری، نصیر، (۱۳۹۷). «تحلیل الگوی استقرار دشت رودبار جنوب، حوزه فرهنگی هلیل رود». مطالعات باستان‌شناسی، ۱۰(۲): ۹۹-۱۱۸. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2019.68530>
- دانشی، علی، (۱۳۹۱). «گزارش فصل دوم بررسی و شناسایی باستان‌شناسی شهرستان رودبار جنوب». کرمان: بایگانی سازمان میراث فرهنگی کرمان (منتشر نشده).
- دهقانی، ولی‌اله، (۱۳۸۲). «گزارش بررسی شهرستان کهنوج، بخش رودبار جنوب». کرمان، بایگانی میراث فرهنگی کرمان (منشر نشده).
- رهنمایی، محمدتقی، (۱۳۷۳). توان‌های محیطی ایران. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.
- ساریخانی، مجید؛ حیدریان، محمود؛ و پارسه، شهرام، (۱۳۹۵). «بررسی و تحلیل الگوی استقرار محوطه‌های ساسانی در دشت میانکوهی سنقر و کلیایی». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۶ (۱۰): ۱۰۱-۱۲۰. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2016.1549>
- سرشوق، مژگان؛ صالحی، محمدحسن؛ و بیگی، حبیب‌اله، (۱۳۹۱). «اثر جهت و موقعیت شیب بر توزیع اندازه ذرات خاک‌ها در منطقه چلگرد استان چهارمحال و بختیاری». پژوهش‌های حفاظت آب و خاک، ۱۹(۳): ۷۷-۹۸. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.23222069.1391.19.3>
- 5.0
- سعیدی، عباس، (۱۳۷۷). مبانی جغرافیای روستایی. تهران: سمت.
- سقایی، سارا، (۱۳۹۶). «بررسی سیستماتیک محوطه حسین‌آباد دهدار». طرح پژوهشی دانشگاه جیرفت (منتشر نشده).

- شهسواری، میثم، (۱۳۹۸). «تأملی در مفهوم جغرافیایی ایالت و شهر جیرفت در دوران اسلامی». تاریخ اسلام و ایران، ۲۹ (۴۲): ۷۹-۱۰۰. <https://doi.org/10.22051/hii.2019.23140.1843>
- شهسواری، میثم، (۱۳۸۸). «بررسی باستان‌شناختی تپه باستانی تمب خرگ واقع در رودبار جنوب، استان کرمان». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه زاهدان (منتشر نشده).
- شهسواری، میثم؛ و امیرحاجلو، سعید، (۱۳۹۹). «پژوهشی در چیستی و کارکرد قلعه سلیمان جیرفت». مطالعات ایرانی، ۱۹ (۳۸): ۱۳۳-۱۶۲. <https://doi.org/10.22103/JIS.2020.14619.1966>
- عباس‌نژاد، بهنام، (۱۳۹۱). «زمین‌شناسی زیست‌محیطی دشت جیرفت». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید باهنر (منتشر نشده).
- عبداللهی، خدیار، (۱۳۹۱). بانک اطلاعاتی قنات‌های کشور. تهران: وزارت جهاد کشاورزی ایران. <http://www.abdollahi.one/qanat/qanatlist.asp>
- عظیمی‌حسینی، محمد؛ نظری‌فرد، محمدهادی؛ و مومنی، رضوانه، (۱۳۸۹). کاربرد GIS در مکان‌یابی. تهران: مهرگان.
- علیزاده، عباس، (۱۳۸۰). تئوری و عمل در باستان‌شناسی با فصل‌هایی در زیست‌شناسی تحولی و معرفت‌شناسی. تهران: سازمان چاپ و انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.
- فاگان، برایان، (۱۳۸۴). سرآغاز: درآمدی بر باستان‌شناسی. جلد دوم، ترجمه غلامعلی شاملو، تهران: سمت، چاپ دوم.
- فرهنگ جغرافیایی رودهای کشور، (۱۳۸۳). جلد سوم، تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- کریمی، جلال؛ و فرج‌زاده اصل، منوچهر، (۱۳۸۳). «تحلیل الگوهای فضایی استقرارگاه‌های باستانی دشت میاناب شوشتر با کاربرد سنجش از دور و سیستم‌های اطلاعات جغرافیایی». مدرس علوم انسانی، ۸ (۴): ۱۱۳-۱۲۶.
- کریمیان، حسن؛ سیدی، سامان؛ و صفایی، مریم، (۱۳۹۷). «بررسی مسیر هرمز به جنوب شرق ایران براساس آثار موجود و منابع مکتوب در قرون میانه اسلامی». مطالعات خلیج فارس، ۴ (۱): ۲۵-۳۴. https://persiangulf.iranology.ir/file/109_68_full.pdf
- گراوند، افراسیاب؛ جوانمردزاده، اردشیر؛ عابدی، اکبر؛ و ملک‌پور، فاطمه، (۱۴۰۰). «تبیین الگوهای استقراری و فرهنگی شمال غرب دریاچه ارومیه در دوره مس و سنگ براساس تحلیل‌های GIS». پژوهش باستان‌سنجی، ۷ (۱): ۱۸۷-۲۰۴. <http://dx.doi.org/10.52547/jra.7.1.187>
- گریک، دیوید، (۱۳۸۸). مقدمه‌ای بر جغرافیای کشاورزی. ترجمه علیرضا کوچکی و همکاران، مشهد: دانشگاه فردوسی.
- فرهودی، رحمت‌اله، (۱۳۷۰). «اطلس شیب ایران و نتایج مساحی آن». پژوهش‌های جغرافیایی، ۲۷ (۵): ۷۵-۹۳. https://jrg.ut.ac.ir/article_14151.html
- مارکوپولو، ایل میلیونه، (۱۳۶۳). سفرنامه مارکوپولو. ترجمه سیدمنصور سیدسجادی، تهران: گویش.
- مترجم، عباس؛ و الماسی، طیبه، (۱۳۹۲). «بررسی تغییرات فرهنگی دشت کنگاور از دوره مس سنگ تا پایان عصرمفرغ براساس مدل‌های استقراری». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۵ (۳): ۵۱-۶۲. <https://orcid.org/0000-0001-5521-0767>
- مخدوم، مجید، (۱۳۷۲). شالوده آمایش سرزمین. تهران: دانشگاه تهران.
- مستوفی، حمدالله، (۱۳۶۲). نزهةالقلوب. به اهتمام و تصحیح: گای لسترنج، تهران: دنیای کتاب.

- لسترنج، گای، (۱۳۸۶). جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی. ترجمه محمود عرفان، تهران: علمی فرهنگی.
- مشیزی، میرمحمدسعید، (۱۳۶۹). تذکره صفویه. به تصحیح: ابراهیم باستانی پاریزی، تهران: علم.
- معصومی، غلامرضا، (۱۳۸۳). تاریخچه علم باستان‌شناسی. تهران: سمت.
- مقدسی، ابوعبدالله محمدبن‌احمد، (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفه القالیم. ترجمه علینقی منزوی، تهران: شرکت مترجمان و ملفان ایران.
- موسوی حاجی، سیدرسول؛ و شهسوار، میثم، (۱۳۹۲). «شهر قدیم جیرفت: توضیحی برای روند و چرایی متروک شدن آن با نگاهی به شهر جدید جیرفت». پژوهشنامه خراسان بزرگ، ۴(۱۱): ۶۵-۷۷. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22516131.1392.3.11.5.2>
- نبوی، محمد حسین، (۱۳۵۵). دیباچه‌ای بر زمین‌شناسی ایران. تهران: سازمان زمین‌شناسی کشور.
- نظامی، مژگان، (۱۳۹۹). دایرةالمعارف بزرگ اسلامی. مدخل ایرانشهر.
- نیکزاد، میثم، (۱۳۹۰). «بررسی الگوی استقراری دوره نوسنگی دشت سر فیروزآباد کرمانشاه». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران (منتشر نشده).
- یعقوبی، احمد بن اسحاق؛ و ضناوی، محمد امین. (۱۴۲۲ ه. ق. - ۲۰۰۲ م.). البلدان، الیعقوبی. ج. بیروت - لبنان: دارالکتب العلمیة.

- Abbasnejad, B., (2012). "Environmental Geology of Jiroft Plain". Master's thesis, Shahid Bahonar University (unpublished).
- Abdullahi, Kh., (2011). *The database of the country's canals*. Tehran: Ministry of Agricultural Jihad of Iran. <http://www.abdollahi.one/qanat/qanatlist.asp> (In Persian).
- Afshin, Y., (1994). *Rivers of Iran*. Volume 1. Tehran: Ministry of Energy Publishing.
- Afzaluddin Kermani, A. H., (2007). *Seljuks and Ghaz in Kerman*. To the correction of Bastani-e Parizi, Tehran: elm.
- Alizadeh, A., (2001). *Theory and practice in archeology with chapters on evolutionary biology and epistemology*. Tehran: Printing and Publishing Organization of Iran's Cultural Heritage Organization.
- Algaze, G., (2001). "Initial social complexity in Southwestern Asia: The Mesopotamian advantage". *Current Anthropology*, 43: 199-233. <https://doi.org/10.1086/320005>
- Amirhajlo, S., (2013). "Explaining the role of ecological variables in the life of the Islamic city of Jiroft". *Archaeological Researches of Iran*, 7(4): 173-192. https://nbsb.basu.ac.ir/article_994.html (In Persian).
- Anjam Roz, S. & Danshi, A., (2014). "Ethnological study of food storage strategies among the nomads of Behr Asmani Jiroft, along with archaeological orientations (archaeological ethnos)". *The second national archeology conference of Iran*. Birjand University, 1: 1-17.
- Azimi-e Hosseini, M., Nazari Fard, M. H. & Momeni, R., (2009). *Application of GIS in locating*. Tehran: Mehrgan.

- Barthold, V., (1993). *Tazkareh of historical geography of Iran*. Translated by: Hamze Sardador, Tehran: Toos.
- Chobak, H., (2011). "Ceramics of the Islamic era of the ancient city of Jiroft". *Archaeological Studies*, 4(1): 83-112. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2012.35377> (In Persian).
- Chobak, H., (2004). "Cultural sequence of Jazmorians; The old city of Jiroft". PhD thesis, Tarbiat Modares University (unpublished).
- Daneshi, A., (2017). "Identification and study of the distribution of cultures of south Rudbar plain, Halil-Rud cultural area (from the copper and stone period to the Islamic period)". *Archaeological Researches of Iran*, 8(16): 103-122. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2018.15800.1718> (In Persian).
- Daneshi, A. & Eskandari, N., (2017). "Analysis of the settlement pattern of south Rudbar plain, Halil-Roud cultural area". *Archaeological Studies*, 10(2): 118-99. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2019.68530> (In Persian).
- Daneshi, A., (2012). "Report of the second chapter of archaeological survey and identification of South Rudbar city". Kerman: Archive of Kerman Cultural Heritage Organization (unpublished).
- Dark, K. R., (2007). *Theoretical foundations of archaeology*. Translated by: Kamyar Abdi, Tehran: Academic Publishing Center.
- Dehghani, W. E., (2003). "Review report of Kohnouj city, South Rudbar district". Kerman, Kerman Cultural Heritage Archive (unpublished)
- Fagan, B., (2004). *Introduction: an introduction to archaeology, The second volume*. Translated by: Gholam Ali Shamlou, Tehran: Samt
- Farhoudi, R. E., (1991). "Slope Atlas of Iran and its area results". *Geographical Research*, 27(0): 75-93.
- *Geographical culture of the country's rivers*, (2004). The third volume, Tehran: Geographical Organization of the Armed Forces.
- Griek, D., (2008). "An introduction to agricultural geography". Translated by: Alireza Kochchi et al., Mashhad: Ferdowsi University. https://jrg.ut.ac.ir/article_14151.html (In Persian).
- Gravand, A., Javanmardzadeh, A., Abedi, A. & Malekpour, F., (2021). "Explanation of settlement and cultural patterns in the northwest of Lake Urmia in the copper and stone period based on GIS analysis". *Pajuhe Bastansanji*, 7(1): 187-204. <http://dx.doi.org/10.52547/jra.7.1.187> (In Persian).
- *Hudud-e Al-Alam Men Al-Mashreq Ela Al-Maghrib*, (1993). Translated by: Mir Hossein Shah, Tehran: Al-Zahra University.
- Ibn Hoqal, A. M., (1966). *Surah-al arz*. Translated by: Jafar Shaar, Tehran: Bonyad Farhang Iran .
- Ibn Khardadabeh., (1992). *Issues and countries*. Translated by: Saeed Khakrand with an introduction by Andre Mikel, Tehran: Institute of Historical Studies and Publications of Heritage of Nations.

- Istakhari, A. I-I., (1994). *Countries and territories*. Translated by: Mohammad Bin Asad Bin Abdullah Testari, Tehran: Mahmoud Afshar Yazdi Endowments.
- Karimi, J. & Farajzad-e Asl, M., (2004). "Analysis of the spatial patterns of the ancient settlements of Shushtar Mianab Plain using remote sensing and geographic information systems". *Humanities Lecturer*, 8(4): 113-126.
- Karimian, H., Syedi, S. & Safai, M., (2017). "Investigation of the Hormuz route to the southeast of Iran based on existing works and written sources in the Islamic Middle Ages". *Persian Gulf Studies*, 4(1): 25-34. https://persiangulf.iranology.ir/file/109_68_full.pdf (In Persian).
- Khosravi, Kh., (2013). *Encyclopaedia of the Islamic World*. Volume 4: Bampur's article.
- LeStrange, G., (2007). *Historical geography of Eastern Caliphate lands*. Translated by: Mahmoud Irfan, Tehran: Elmi Va Farhangi.
- Marcopolo, I. L., (1984). *Travelogue of Marco Polo*. Translated by: Seyed Mansour Seyedsajadi, Tehran: Guyesh.
- Makhdoom, M., (1993). *The foundation of land development*. Tehran: University of Tehran.
- Mashizi, M. M. S., (1990). *Tazkareh-e Safavieh*. corrected by Ebrahim Bastani Parizi, Tehran: Elm.
- Masoumi, Gh., (2004). *History of archeology*. Tehran: Samt.
- Maghdasi, A. M. A., (1982). *Ahsan al-Taqasim dar Marefat-e al-Eghalim*. ranslated by Alineghi Monzavi, Tehran: Iran Translators and Writers Company.
- Motarjem, A. & Almasi, T., (2012). "Investigation of cultural changes in the Kangavar plain from the Copper Age to the end of the Meffargh era based on settlement models". *Iranian Archaeological Research*, 5(3): 51-62. https://nbsh.basu.ac.ir/article_715.html (In Persian).
- Mostofi, H. A., (1983). *Nozha al-Qulob With care and correction by Guy LeStrange*. Tehran: Donyaye-e Ketab.
- Mousavihaji, S. R. & Shahsevari, M., (2012). "The Old City of Jiroft: An explanation of the process and why it was abandoned with a look at the new city of Jiroft". *Research Journal khorasan-e Bozorg*, 4(11): 65-77. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22516131.1392.3.11.5.2> (In Persian).
- Nabavi, M. H., (1976). *An introduction to the geology of Iran*. Tehran: Geological Organization of Iran.
- Nezami, M., (2019). *Great Islamic encyclopedia: Iranshahr entry*.
- Nikzad, M., (2010). "Investigation of the settlement pattern of the Neolithic period in the Sar Firuzabad plain of Kermanshah". Master's thesis, University of Tehran (unpublished).
- Rahmani, M. T., (1994). *Iran's environmental capabilities*. Tehran: Ministry of Housing and Urban Development.

- Renfrew, C., (1976). "Archaeology and the Earth Sciences". In: D.A. Davidson and M. L. Shackley (Eds.), *Geoarchaeology: Earth Science and the Past*, Westview Press, Boulder, Colorado: Gerald Duckworth: 1-5
- Saeidi, A., (1998). *Basics of rural geography*. Tehran: Samt.
- Saqhaei, S., (2016). "Systematic investigation of Hossein Abad Dehdar area". Research project of Jiroft University (unpublished).
- Sarikhani, M., Heydarian, M. & Parse, Sh., (2015). "Investigation and analysis of the settlement pattern of Sassanid sites in Sanghar and Keliyai mountain plains". *Archaeological Researches of Iran*, 6 (10): 101-120. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2016.1549> (In Persian).
- Sershuq, M., Salehi, M. H. & Beigi, H. A., (2011). "Effect of slope direction and position on soil particle size distribution in Chalgerd area of Chaharmahal and Bakhtiari province". *Water and Soil Conservation Research*, 19(3): 77-98. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.23222069.1391.19.3.5.0> (In Persian).
- Shahsevari, M., (2018). "A reflection on the geographical concept of Jiroft province and city in the Islamic era". *History of Islam and Iran*, 29(42): 79-100. <https://doi.org/10.22051/hii.2019.23140.1843> (In Persian).
- Shahsevari, M. & Amirhajlo, S., (2019). "Research on the nature and function of Suleiman Jiroft Castle". *Iranian Studies*, 19(38): 133-162. <https://doi.org/10.22103/JIS.2020.14619.1966> (In Persian).
- Shahsevari, M., (2008). "Archaeological investigation of the ancient hill of Temb Kharg located in the south river, Kerman province". Master's thesis, Zahedan University (unpublished).
- Straler, A., (1989). "Quantitative analyzes of erosive landforms". Translated by: Saeed Khodaian, *Journal of Geography Education Development*, 18: 41-44. <https://www.roshdmag.ir/fa/magazine2/showissue/2272> (In Persian).
- Stein, S. A., (1937). *Archaeological Reconnaissances in North Western India and South Eastern Iran*. London.
- Tenberg, M., (2007). "Exploitation and use of plants in the border areas of India and Iran in the copper and bronze ages based on botanical research". *Proceedings of the first international conference on the archeology of Halil-Roud area, 1383*, by Dr. Yousef Majidzadeh, Kerman: Organization of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism.
- Yaqoubi, A. I. & Zanavi, M. A., (2002-1422). *Al-Baldan, Alyagoubi*. 1 c. Beirut - Lebanon: Dar al-Katb al-Elamiya.